

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**Ніжин
і Ніжинщина:
історичний
простір провінції**

Збірник статей

Випуск 1

Ніжин – 2010

УДК 94(477,51)
ББК 63,3 (4 Укр – 4 Чер)
Н 60

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 4 від 09.12.2010 р.

Редакційна колегія:

к. і. н., доц. Страшко Є. М.,
к. і. н., доц. Москаленко О. Ю.,
к. і. н., доц. Ростовська О. В.,
к. і. н., доц. Луняк Є. М.

Відп. редактор – к. і. н., доц. О. Ю. Москаленко

Н 60 Ніжин і Ніжинщина: історичний простір провінції : збірник статей. –
Вип. 1 / [відп. ред. О. Ю. Москаленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ
ім. М. Гоголя, 2010. – 111 с.

У збірнику вміщені статті з історії Ніжина та Ніжинського району. Тематично статті розкривають питання політичного, соціально-економічного та культурного життя.

Видання становить інтерес для всіх, хто цікавиться історією рідного краю, особливо викладачам, студентам, вчителям, учням.

ББК 63,3 (4 Укр – 4 Чер)
© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010

Передмова

Рідний край – це наша з вами, шановні читачі, мала Батьківщина. Її місце подібно життєдайному джерелу живить людину почуттям патріотизму, дає можливість глибше пізнати своє коріння, усвідомити, звідки ти родом і хто ти є. Тому знання з рідного краю, його історії, економіки, культури необхідні кожній цивілізованій людині. Вони пробуджують гордість за свою Вітчизну, водночас змушують замислитися над тим, а чим багатий був твій рідний край на основних етапах історичного розвитку, що необхідно зберегти чи поновити у ньому для майбутніх поколінь, продовжити і примножити те краще, яке було у минулому.

Репрезентований збірник статей "Ніжин і Ніжинщина: історичний простір провінції" хронологічно охоплює тривалий відрізок часу від виникнення Ніжина наприкінці X ст. і до XX ст. включно. Він базується на великому фактологічному матеріалі, який зібрали, осмислили та систематизували його автори – викладачі кафедри історії України історико-юридичного факультету, вчителі історії Лосинівської ЗОШ. Ними використані архівні документи, давні плани і карти, літописи, мемуари, журнальні статті і публікації з різних краєзнавчих тем. Виходячи з діалектичної зумовленості буття і свідомості, економічного базису та політико-ідеологічної надбудови, автори прагнули на прикладі ніжинського осередку розкрити складні і багато в чому суперечливі процеси соціально-економічного, політичного, культурного життя України крізь призму місцевих умов, які завжди накладають відбиток на перебіг тих чи інших загальноукраїнських подій. Осягнення історії в її конкретно регіональному втіленні дає більш об'єктивне уявлення про загальні закономірності розвитку тієї чи іншої історичної доби. Водночас без наповнення загальноукраїнського контексту краєзнавчим змістом він неодмінно перетвориться на абстрактну, мертву схему, відірвану від живої конкретно-історичної основи.

Історико-краєзнавчі матеріали, які ви тримаєте у своїх руках, є логічним продовженням започаткованої на початку 90-х років XX ст. серії випусків "Ніжин і Ніжинщина". За час, що минув викладачами, студентами, краєзнавцями не тільки напрацьована солідно джерельна база, а й критично осмислений набутий досвід попереднього часу. Це й знайшло своє відображення у пропонованій збірці, яка буде продовжена у наступних випусках серії з розширенням географії провінційних осередків.

О.Ю.Москаленко

**Історична топографія Ніжина
(кінець X – поч. XVIII ст.)**

Ніжин належить до середньовічних міст України, але витoki його губляться в сивій давнині. Практично не дослідженим лишається питання історичної топографії Ніжина, його археологічним вивченням лише почали займатися протягом 1989–1990 рр. науковці Чернігівського державного педагогічного інституту та Чернігівського історичного музею В.П.Коваленко та Ю.М.Ситий. У 1993–1995 рр. працівники відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею долучилися до обстеження міста та його околиць під керівництвом наукового співробітника музею О.С.Морозова. Однак жодної узагальнюючої праці з цього питання немає. Дана стаття не може претендувати на всебічне висвітлення історичної топографії давнього та середньовічного Ніжина, а є однією з перших спроб узагальнити цю проблему.

Місцевість, на якій розташоване сучасне місто, займала важливе становище на півночі Лівобережжя Дніпра. Повноводна і широка в ті часи ріка Остер з низинними, заболоченими берегами, слугувала важливою сполучною артерією, поєднуючи системою приток, протоків та рукавів Десну з Трубежом, на берегах яких стояли князівські центри Чернігів та Переяслав, а також із Сулою. Якщо уважно подивитись на топографічну карту, то виявляється, що Трубіж бере свій початок з Остра поблизу с.Данівка Козелецького району і фактично є одним з його рукавів, який впадає прямо у Дніпро. За північно-західною околицею Ніжина з Остра починається річка Смолянка, яка впадає у річку Вересоч, а остання – у Десну. В районі урочища Ветхе на південно-західній околиці Ніжина в Остер впадає річка В'юнця (раніше Кропивна), яка була рукавом ріки Удаю – правої притоки Сули, що впадає у Дніпро. Крім того, саме в межах сучасного Ніжина знаходилася зручна переправа через Остер на єдиному сухопутному шляху, який пролягав вузьким коридором між непрохідними Смолянським та Остерським болотами, які простягнулися на десятки кілометрів відповідно вниз і вгору за течією Остра.

Розташована на перехресті таких важливих і зручних водних і сухопутного шляхів місцевість мала бути заселена з давніх часів. Про це свідчать знахідки в її межах скарбів римських монет, срібних фібул "гунського" типу, інкрустованих золотою фольгою та сирійськими рубінами, візантійських монет IX ст. та давньоруських монет XI ст. [1], залишки поселень доби пізньої бронзи раннього залізного віку на

території міста та його околиць [2]. Але жодне з цих поселень не може вважатися прямим попередником Ніжина. У Лаврентіївському та Ігнатіївському літописах декілька разів згадуються топоніми, близькі за звучанням назві сучасного міста: 1078 р. – "Нежатина Нива", 1135 р. – "Нежатин", 1147 р. – "Уненеж". Проте літописні джерела не дають однозначної відповіді стосовно ототожнення вказаних топонімів з реальним Ніжином [3]. Тому у вітчизняній історіографії існує декілька версій з приводу виникнення літописного Ніжина.

1. Ніжин – Нежатин – Нежатина Нива. Висловлена О.Шафонським наприкінці XVIII ст., підтримана М.Марковим, С.Соловійовим та ін.

2. Ніжин – Нежатин. Відстоювалась Е.Аристовим, В.Ляскоронським, підтримана сучасним дослідником М.Корінним.

3. Ніжин – Нежатина Нива. Висловлена Н.Барсовим та М.Лілеєвим.

4. Ніжин – Уненеж. Висунута М.Карамзіним, підтримана К.Неволіним, М.Надеждіним, Д.Багалієм, М.Погодіним, О.Лазаревським та ін. [4].

У результаті наукового пошуку цих та інших учених і дослідників були проаналізовані усі писемні згадки про можливі першопочатки Ніжина, які фактологічно себе вичерпали. Тільки археологічні пошуки дали змогу дещо прояснити картину започаткування міста, окреслити його топографію у добу Київської Русі.

Археологічні матеріали дають підстави віднести час заснування Ніжина до оборонного будівництва Великого Київського князя Володимира Святославича, яке інтенсивно проводилося у 90-х рр. X ст. Для захисту південно-східних кордонів Русі від кочівників-печенігів Володимир "нача ставити городи по Десне и по Востри и по Трубешеве и по Супе..." [5]. Результати досліджень, проведених експедицією Чернігівського педінституту, виявилися вельми цікавими: на території Ніжина знаходиться не одне, а два городища часів Київської Русі – лівобережне і правобережне. Найдавніші матеріали на першому з них датуються кінцем X – початком XI ст., а на другому – кінцем XI ст. Таким чином, територія сучасного міста охоплює два колишніх населених пункти, що існували в XI ст., які, очевидно, мали різні назви. Академік П.П.Толчко, доцент В.П.Коваленко, дослідник Ю.М.Ситий схиляються до думки, що лівобережне городище можливо ототожнити з літописними Нежатиною Нивою та Нежатином, а правобережне – з Уненежом [6; 7; 8].

Вивчення історичної топографії виявило характерну для давньоруських міст планувальну структуру обох археологічних об'єктів, довкола дитинців розташовувалися посади. Дитинець ймовірного Нежатина – городище Замок – локалізується на пагорбі лівого берега Остра в межах сучасного ринку загальною площею близько 3 га. На жаль, не вдалося дослідити залишки оборонних споруд, які були

використані під час спорудження Замку XVII ст. Проте особливості рельєфу місцевості городища Замок та археологічне вивчення інших невеликих давньоруських міст дає можливість припустити наявність у Нежатині рову і насипного земляного валу з дерев'яними стінами, які оперізували дитинець зі сходу, півдня і заходу, впираючись із північної сторони в Остер. Укріплення дитинця поверх насипаного земляного валу складалися з дубових городень, наповнених глиною з берегів Остра. Над ними були дерев'яні стіни-заборолла. До городень із внутрішнього боку примикали житлові зруби-кліті з рівною дерев'яною покрівлею, перекритою шаром глини. Були приміщення для сторожі, господарські кліті з різними запасами, господарські ями-погреби тощо.

Довкола укріпленого дитинця, у межах вулиць Інтернаціональна, Червона Гребля, Б.Хмельницького, Т.Шевченка, Гребінки, розташовувалося неукріплене місто, або посад. Шурфовка показала наявність давньо-руського культурного шару на площі близько 40 га, що свідчить про міській характер розташованого тут населеного пункту. Посад Нежатина був досить щільно забудований. Під час розкопок і шурфовки знайдено велику кількість уламків давньоруського гончарного посуду, шиферні пряслиця, наконечники стріл. У північній частині розколу по вул. Б.Хмельницького, 18, зафіксовано залишки житла XII ст., південно-західний кут якого займала глинобитна піч на дерев'яному каркасі [9].

У дитинці мешкав князівський намісник, стояла військова сторожа Нежатина, а в околиному граді селилися торговці та ремісники. Оскільки Остер був судноплавним, то мала місце і пристань. Особливості рельєфу берегової смуги та топографії Нежатина дозволяють зробити припущення про її можливе розташування ліворуч від Спаського мосту в районі сучасної середньої школи №3, а торг міг міститися південніше на території сучасної площі Заньковецької. Правильність зроблених припущень можуть підтвердити або спростувати майбутні археологічні розкопки.

У другій половині XI ст. на протилежному березі Остра на відстані 2,5 км від лівобережного городища Замок виникає ще одна давньоруська фортеця, залишки якої збереглися на північно-східній околиці Ніжина в районі вулиць Комунарів, Карбишева, Солов'їної та Марусі Чурай. Ще наприкінці XIX ст. С.М.Лазаревський висловив припущення про тотожність літописного Уненежа з цим городищем. Археологічні дослідження 1989–1990 рр. (В.П.Коваленко, Ю.М.Ситий) дали можливість реконструювати топографію ймовірного Уненежа. Укріплений дитинець загальною площею в 1 га знаходився у найвищому місці рельєфу на краю річкової тераси правого берега Остра у місці повороту ріки з півночі на захід і при впадінні в Остер маленького

рівчака. Зглаженість рельєфу зумовила спорудження округлих у плані укріплень, що склалися з глибокого рову, насипного земляного валу та дерев'яного тину. Так само, як і у лівобережного Нежatina, довкола укріпленого дитинця правобережного Уненежа знаходився неукріплений посад площею близько 20 га, де жило рядове населення містечка [10]. Про це свідчить потужний культурний шар XXI – початку XIII ст., а також рештки напівземлянкових жител, поруч із якими були господарчі ями. Серед знахідок – різноманітний побутовий інвентар: гончарна кераміка, шиферні пряслиця, уламки скляних браслетів [11].

Навколо посаду Уненежа розміщувалися приміські села: поселення "Канал", "Птахофабрика" [12].

Археологічне вивчення Уженежа та його околиць буде продовжене, але і наявний матеріал засвідчує, що в XII – 30-х рр. XIII ст. він функціонував як місто.

З настанням наприкінці XI ст. феодальної роздробленості на Русі лівобережний Нежатин становив фортецю Переяславського князівства, а правобережний Уненеж став результатом будівельної діяльності чернігівських князів із зміцнення південних рубежів Чернігівського князівства у неспокійному переяславсько-чернігівському порубіжжі. Кордон між обома князівствами проходив по Остру.

Восени 1239 року Нежатин та Уненеж були зруйновані монголо-татарськими завойовниками. Під час розкопок Уненежа виявлено сліди пожарищ, вістря стріл монголо-татарського типу та вушко бронзового казана, який має аналогії у Волзькій Булгарії та Середній Азії [13].

XIV–XVI століття залишаються найменш вивченим періодом Ніжина в плані розвитку міста та його околиць; його тогочасна топографія практично є суцільною "білою" плямою. З писемних джерел відомо, що Ніжинщина, як складова частина Чернігово-Сіверської землі, перебувала від середини XIV ст. до 1503 року у складі Великого князівства Литовського, а від 1503 до 1618 року – у складі Великого князівства (з 1547 року – царства) Московського, які майже весь час ворогували між собою.

Життя в Ніжині починає відроджуватись після монголо-татарської навали не на городищах, а у лісисто-болотистих місцинах довкола, де ховалися вцілілі мешканці. Під своєю сучасною назвою місто фігурує в грамоті Київського удільного князя з династії Гедиміновичів Володимира Ольгердовича, виданій князю Юрію Івантичу Рожиновському на земельні володіння в басейні Нижньої Десни, Остра та Удаю: "... Рожни зо всім, Крехово, Осово, Світільниково, Бердово, Островець, Варно, Волузов, Ніжин, Дорогий зо всіма іншими належними пущами..." [14].

Грамота підписана у Києві 19 січня, індікта 4-го. За князювання Володимира Ольгердовича (1361–1395 рр.) четвертий індікт випадав двічі – на 1366 та 1381 рр., тобто другу половину XIV ст. Археологічно згаданий у грамоті Ніжин гіпотетично, може бути ототожнений з досить великим поселенням в урочищі Ветхе за 0,5 км від західної околиці міста поруч з руїнами Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря, який за деякими даними відомий з XIV ст. Поселення займає підвищену ділянку лівого берега р.Остер площею приблизно 200х300 метрів, на якій фіксується культурний шар, у тому числі уламки кругової кераміки другої половини XIII–XIV ст. [15]. Проте остаточно питання про топографію Ніжина XIV–XVI ст. може бути розв'язане тільки в результаті подальших археологічних досліджень в околицях міста і на його городищах.

Новий етап у розвитку міста розпочався на початку XVII ст. За Деулінською угодою 1618 року Ніжинщина разом з усією Чернігово-Сіверською землею ввійшла до складу Речі Посполитої. Польський уряд прагнув перетворити Ніжин в один зі своїх форпостів на кордоні з Росією. З цієї метою у 1624 р. Ніжину відвели велику площу навколишніх земель на обох берегах ріки Остер. 26 березня 1625 р. король Сигізмунд III надав місту Магдебурзьке право, що означало адміністративне і господарське самоврядування і сприяло його заселенню й швидкому економічному розвитку. Водночас розгортається інтенсивна будівельна діяльність, формуються характерні риси топографії XVII–XVIII ст.: фортифікаційне та адміністративне ядро, елітні квартали навколо нього, ремісничі посади й аграрні передмістя, розміщені за радіально-концентричним принципом; викристалізувалися три основні частини історичної частини міста: Замок, Старе місто та Нове місто [16].

Під час розбудови міста фортеця, посади і передмістя розпланувалися і забудовувалися одночасно з урахуванням особливостей рельєфу. Витримувалася й ієрархічність композиції: центр міста – Замок знаходився на найвищій відмітці лівого берега; майже на такій висоті, але з деяким пониженням у західному напрямку розташовувалися квартали Старого міста, на більш низькому правому березі – Нове, або Нижнє місто.

Ядро міста XVII–XVIII ст. складалося на лівому березі Остра – це Замок і Соборна площа. Від цього ядра, ніби шестикутна зірка, променями відходили головні вулиці, які відповідали різним частинам міста. Кожна з них закінчувалася своєрідним архітектурним ансамблем: Спасо-Преображенською церквою, Введенським жіночим монастирем, храмом Іоанна Милостивого, Хрестовоздвиженською церквою [17].

Ніжинський Замок зводився на основі залишків фортифікаційних споруд літописного Нежатина і входив до складу Старого міста як його менша частина. До 1648 року в Замку перебував польський гарнізон. Коли у червні 1548 року Ніжин було визволено від польсько-шляхетського панування, він став центром Ніжинського козацького полку, а Замок – його цитаделлю. Після переходу Української козацької держави під протекторат Російського царства у Замку розмістився гарнізон царських стрільців на чолі з воєводою. У 1665 р. Замок, обнесений високим земляним валом і ровом, захищало одинадцять потужних дерев'яних веж, на 10 з яких були встановлені гармати [18].

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. Замок неодноразово ремонтувався і перебудовувався. У першій чверті XVIII ст. до замкових укріплень прибудовується Східний бастион з Острогом на його території (зараз у ньому розміщуються Бюро технічної інвентаризації, наркологічний диспансер). Під керівництвом французького інженера-фортифікатора де Боскета у 1745–1749 рр.

Замок капітально реконструюється. Йому було надано правильних геометричних форм – витягнутого понад Остром п'ятикутника, на кутах якого споруджено 5 бастионів, поглиблено рів і досипано оборонний вал. Межі Замку проходили лівим берегом Остра від Спаського мосту проти сучасної вулиці Московської на схід до Калинового (Замкового) мосту проти сучасної вулиці Подвойського, далі вулицею Подвойського до площі Заньковецької (колишньої Соборної) і від неї Московською вулицею до Спаського мосту. З північного боку Замку був вихід на берег Остра, а згодом – Водяні ворота. В'їзд на територію Замку зі Старого міста пролягав через підйомний міст над ровом та західний бастион проти теперішньої вулиці Гоголя [19].

Архітектурною домікантою Замку стала церква Богоявлення Господня, споруджена 1721 року на місці колишньої дерев'яної. Церкву оточував мур, у якому в XIX ст. – на початку XX ст. розміщувалися торгові лавки з кам'яними льохами. На замковій території знаходилися полкова канцелярія, будинок коменданта, два муровані порохові погребі, дві провіантські комори, гауптвахта, артилерійський двір, караульні приміщення. За даними 1766 року, житлові будинки в межах Замку стояли вздовж двох вулиць, головна з яких простяглася від в'їзду до Замку проти Соборної площі і до східного бастиону. На цій вулиці було 20 дерев'яних будинків із подвір'ями та 13 без них. На другій вулиці нараховувалося 14 будинків із подвір'ями та 10 без них. Мешкали в цих будинках солдати, вдови, ремісники [20]. Дерев'яний зруб однієї з цих хат був виявлений під час розкопок 1990 р. завглибшки 1,5 метра [21].

Загальна площа території Замку становила 6 гектарів. Це була одна з найбільших цитаделей Північного Лівобережжя.

Другу структурну складову історичної частини Ніжина XVII–XVIII ст. становило Старе, або Верхнє, місто площею приблизно в 40 гектарів. Зовні його оточував високий земляний вал, зміцнений частоколом з Київською, Чернігівською, Московською та Крупичпільською брамами. Перед валом був прокопаний широкий, у 7 сажнів (приблизно 15 метрів) і глибокий – в 1 сажень рів, який упирався своїми кінцями на півночі і сході Старого міста в Остер. До міських брам були перекинуті через рів мости, які в разі необхідності розбиралися. Контури тогочасних укріплень і зараз добре візуально простежуються вздовж вулиць Інтернаціональної, Червона Гребля, Б.Хмельницького, парку Шевченка, вулиць Шевченка, Набережної та братів Зосим.

Силует Старого міста визначався дев'ятьма архітектурними домінантами – Покровською церквою (1765) у східній частині, Успенською церквою (1762) в південній, церквою Іоанна Богослова (1751) в західній, комплексом грецьких храмів у північній, який включав Михайлівську (1729) та Всіхсвятську (1760) церкви. Поруч із ними знаходилась і Троїцька церква (1733). В центрі міста на відстані 150 метрів один від одного височили величні Миколаївський (1668) та Благовіщенський (1760) собори. Така насиченість культовими спорудами робила Ніжин містом з унікальною топографією на всій території Лівобережної України.

У XVIII ст. остаточно визначилася радіально-променева система вулиць Старого міста, домінантою якої стали чотири радіально розгалужені від ярда шляхи із закріпленням їх назв за напрямками: Московська, Чернігівська, Київська, Роменська [22]. Вплинула на формування топографії міста і торгівельна діяльність: між елітними кварталами, де проживали купці, і Замком сформувалася Соборна площа, яка одержала свою назву від Миколаївського собору. На цій площі та кількох ярмаркових майданах відбувалися відомі Ніжинські ярмарки другої половини XVII–XVIII ст. Уздовж вулиць споруджуються численні торгові лавки, одно- та двоповерхові купецькі будинки, крамниці. На 1786 рік у межах Старого міста нараховувалося 387 купецьких лавок, у тому числі 33 кам'яні, 6 кав'ярень, 31 постійний двір [23]. Більшість купецьких лавок, будинків розташовувались по обидві сторони Московської вулиці, яка пролягла від Київської брами до Спаського мосту. В торгових лавках і кам'яних крамницях були глибокі підвали, де зберігався різноманітний крам. Під час охоронних археологічних робіт 2003 р. по вулиці Московській, 2, виявлено залишки таких підвалів. Довжина вцілілого фрагменту підвалу становить 4 м при висоті 1,5 м

[23]. Сама вулиця була вимощена обтесаними колодами, і через це мешканці міста довгий час називали її Мостовою.

З появою у Ніжині з середини XVII ст. грецької общини у Старому місті з'являються грецький квартал і будинки, які збереглися по вулиці Гребінки (колишня Грецька), Глібова, Богушевича, Стефана Яворського, Гоголя, Московської. Греки будували одно- або двоповерхові будинки з цегли таким чином, щоб житлові приміщення і склади та крамниці знаходилися поруч. Архітектори вважають ніжинським феноменом будівництво греками великих напівпідвалів під будинками із заґратованими вікнами, які слугували ще і спусковими отворами для завантаження товарів. Типові грецькі кам'яниці XVIII ст. збереглися по вулиці Московській проти міського базару [25].

По вулиці Грецькій зводяться приміщення Ніжинської грецької школи (1696), Ніжинського грецького магістрату (1785), Повітового училища (1769) тощо. Сама вулиця виникла у XVII ст. і проходила Старим містом паралельно земляному валу понад Остром від вулиці Московської до сучасної вулиці Шевченка.

Із запровадженням у середині XVII ст. регулярного поштового зв'язку між Києвом та Москвою у Ніжині починає формуватися комплекс будівель Поштової станції. У XVIII ст. він складався з двох одноповерхових мурованих будинків (флігелів), які виходили фасадом на вулицю Поштову, стаєнь з протилежного боку подвір'я та великого на півтора поверхи будинку, де містилися контора, кімнати для приїжджих, зал відпочинку для подорожуючих та кімнати, де мешкав поштмейстер. Все подвір'я було обнесене муром, який зберігся так само, як і більшість приміщень Поштової станції, до нашого часу. Неподальк від Поштової станції у південній частині Старого міста наприкінці XVIII ст. споруджується будинок Міської Думи, мурований, двоповерховий, прямокутного плану, прокладається вулиця Думська (нині Радянська), яка є однією з найдавніших у південній частині Старого міста [26].

Нове місто виникло у XVII ст. на правому березі Остра внаслідок зростання народонаселення і, відповідно, розширення міських меж. Воно обведено досить потужним оборонним валом і глибоким ровом, які дугою охоплювали його від колишньої міської греблі, де зараз розташований Ліцейський міст, і тягнулися вздовж вулиці Чернігівської на північ, потім повертали на схід уздовж вулиці Редькінської, а наприкінці її повертали на південь, виходячи поблизу Калинового (Замкового) мосту до Остра. Рештки цих оборонних споруд у наш час досить рельєфно проступають у кінці провулка Загуменного і вздовж Редькінської вулиці. Зі Старим містом Нове з'єднувалося протягом XVII–XVIII ст. єдиним Спаським мостом та міською греблею. У 1767 р.

поблизу Спаського мосту на помітному узвишші споруджено муровану Спасо-Преображенську церкву, яка стала архітектурною домінантою Нового міста. Поряд із церквою була Торгова площа, де відбувалися зимові Всеїдні ярмарки. Торгували й у двох крамницях, які знаходилися під дзвіницею Спасо-Преображенської церкви.

У XVIII ст. у Новому місті нараховувалося 6 цегельних заводів, 4 кузні, 2 броварні, 5 постоялих дворів, 2 купецькі лавки, цирульня і шпиталь [27]. Для вулиць цієї частини Ніжина характерною стала квартальна система планування, домінантою якої стали вулиці Московська, котра перетинала територію Нового міста з півдня на північ, та Гімназична (зараз Дзержинського), яка простяглася із заходу на схід, перетинаючись з вулицею Московською під прямим кутом. П'ять невеликих вулиць, які тягнулися паралельно Московській, називалися Фурманськими (від німецького слова "фурман" – чоловік-візник). Їх мешканці займалися візницьким промислом. У наш час це вулиці Артема, Володарського, Урицького, Комсомольська та Баумана. По вулиці Урицького 2-А розташована будівля грецького купця XVIII ст., на першому поверсі якої була крамниця. Подібний двоповерховий цегляний будинок зберігся і по вулиці Преображенській 5, яка пролягла від Спасо-Преображенської церкви до Річного провулку.

Наприкінці XVIII ст. у зв'язку з ліквідацією загрози турецько-татарських нападів з півдня та приєднанням Правобережної України до Росії фортеці Чернігівщини втратили своє оборонне значення. Фортифікаційні споруди навколо Замку, Старого і Нового міста зносяться, вали, в основному, розрівняли, а рови засипали. Територію Замку відвели під ринок. Від початку XIX ст. у дещо менших розмірах його територія використовується за цим призначенням.

За межами укріплень земляних валів Старого і Нового міста розташовувались неукріплені передмістя або форштадти, заселені переважно козаками, ремісниками, селянами. Овдіївка, Ковалівка, Магерки, Мигалівка, Вороб'ївка, Козирівка, Бабичівка та ряд інших. Ми розглянемо тільки ті з них, які безпосередньо примикали до міських укріплень.

Овдіївка – одне з найбільших передмість – починалася від Київської брами Старого міста і тягнулася вздовж лівого берега Остра на захід до Ветхоріздвяного монастиря. Вуличними домінантами були Овдіївська та Введенська, які йшли паралельно одна одній. У XVIII ст. на Овдіївці нараховувалося 346 житлових будинків, 10 постоялих дворів, 10 лавок, 8 кузень, цирульня. На Овдіївській греблі працювало 3 водяні млини. У 1660 році в передмісті було засновано Введенський жіночий монастир, спочатку дерев'яний, а після пожежі – мурований (1775). Сам монастир,

як архітектурна домінанта Овдіївки, був обнесений потужними мурованими стінами, які збереглися до нашого часу [28].

Передмістя Ковалівка знаходилося за оборонним валом на південь від Київської брами ліворуч Київської вулиці (тепер вул. Шевченка). У передмісті в дерев'яних будинках проживали ковалі, розміщувалися кузні. З 29 ніжинських кузень XVIII ст. на Ковалівці нараховувалося 15 [29].

На південний схід від стін Старого міста починалося велике передмістя Мигалівка, яке на заході межувало з Ковалівкою. На Мигалівці у XVIII ст. налічувалося 494 будинки, 21 шинок, дві торгові лавки, цегельний завод, 6 водяних млинів. Архітектурною домінантою стала збудована у 1786 р. Василівська церква, а вуличними – Роменська (тепер Василівська) та Дорогинська (тепер вулиця Франка) [30].

Передмістя Магерки починалося від Чернігівського шляху і міської греблі та простяглося на захід і північний захід від укріпленнь Нового міста до околиць Круча. Більшість будинків у XVIII ст. були зведені вздовж двох основних вулиць Магерок – Воздвиженської та Широкомагерської, які сходилися майже під прямими кутами у районі Хресто-Воздвиженської мурованої церкви (1775). В передмісті діяло 9 вітряків, цегельня [31].

Усі передмістя злилися зі Старим і Новим містом на початку XIX ст., коли почав утілюватися у життя план забудови Ніжина, затверджений імператором Олександром I у 1803 році.

Література

1. Чернігівський історичний музей. Фонди. Інвентарна книга. – №1, 1948. – № 37.
2. Морозов О. Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць / О. Морозов // Ніжинська старовина. – Вип. 3(6) – С. 5–23.
3. Уривалкін О. М. Сторінки історії Ніжинщини з найдавніших часів до середини XVII ст. / О. Уривалкін. – Ніжин, 1998. – С. 17.
4. Коваленко В. П. До питання про першопочатки Ніжина / В. П. Коваленко // Друга Чернігівська обласна конференція з історичного краєзнавства : тези доповідей і повідомлень. – Чернігів ; Ніжин, 1996. – С. 9–10.
5. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 458.
6. Толочко П. Так починалося місто / П. Толочко // Ніжинський вісник. – 1993. – 19 серпня.
7. Толочко П. Там само / П. Толочко. – 1993. – 19 серпня.
8. Ситий Ю. Ніжинські городища / Ю. Ситий // Вісті. – 1996. – 12 січня.
9. Ситий Ю. Там само. – 1996. – 12 січня.
10. Ніжин: древній і завжди юний: матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина / Л. Б. Петренко. – Ніжин, 2006. – С. 35.
11. Ситий Ю. Зазначена праця / Ю. Ситий. – 1996. – 12 січня.

12. Морозов О. Зазначена праця / О. Морозов.
13. Ситий Ю. Зазначена праця / Ю. Ситий.
14. Морозов О. Чи існував Ніжин у XVI столітті / О. Морозов // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 29.
15. Морозов О. Археологічні пам'ятки Ніжина та його околиць / О. Морозов // Ніжинська старовина. – Вип. 3 (6). – С. 9.
16. Зозуля С. Деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища Ніжина / С. Зозуля, О. Морозов // Ніжинська старовина. – Вип. 2(5). – С. 34.
17. Ніжин: древній і завжди юний: матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина // Л. Б. Петренко. – Ніжин, 2006. – С. 41.
18. Чернігівщина... – С. 515.
19. Москаленко Ю. Ніжинський Замок / Ю. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1982. – 22 жовтня.
20. Москаленко Ю. Там само / Ю. Москаленко.
21. Ситий Ю. Зазначена праця / Ю. Ситий.
22. Зозуля С. Зазначена праця / С. Зозуля, О. Морозов. – С. 34.
23. Москаленко Ю. Старовинна площа / Ю. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1980. – 29 серпня.
24. Кедун І. С. Археологічні дослідження в Ніжині у 2003–2004 роках / І. С. Кедун // Ніжинська старовина. – Вип. 2 (5). – С. 19.
25. Ніжин: древній і завжди юний: матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина / Л. Б. Петренко. – Ніжин, 2006. – С. 78.
26. Там само. – С. 65.
27. Чернігівщина... – С. 553.
28. Там само. – С. 569.
29. Там само. – С. 320.
30. Там само. – С. 447.
31. Там само. – С. 424.

О.Ю.Москаленко

Еволюція млинарського промислу на Ніжинщині (XVII–XIX ст.)

Чільне місце з-поміж різноманітних промислів Ніжинщини, як і по Україні загалом займало млинарство. Це зрозуміло, оскільки найважливішим продуктом у структурі харчування східних слов'ян, українців був і є хліб та різноманітні хлібопродукти. Поширення зернового землеробства на Лівобережжі у 20–40-х рр. XVII ст. створило економічне підґрунтя розвитку млинарського промислу.

На Ніжинщині, як і на Чернігівщині та й Україні в цілому, борошно-мельно-круп'яне виробництво поділялося на домашнє, яке базувалося на ручних жорнах та млинарсько-промислове, в якому використо-

увалася енергія води і вітру. Відповідно млини у своїй більшості поділялися на водяні та вітряні, в яких силою води і вітру через систему валів і дерев'яних коліс, приводилися в дію відповідні млинарські пристрої. З XIV ст. в Україні набувають поширення водяні млини, які використовувалися для помелу зерна, виготовлення крупи, валяння сукна, приведення в дію ковальських міхів тощо. Будівництво водяних млинів було трудомісткою процедурою, вимагало кооперації зусиль багатьох людей, часу, різноманітних будівельних матеріалів та неабияких майстерських навичок. Спочатку річки перегороджувалися насипними земляними греблями, а потім на них споруджувалися млини.

Водяні млини являли собою двоповерхові зрубні будівлі з чотири-схилим дахом на кроквах встановлені під греблею так, щоб вода із запруды лотком падала на водяне колесо, встановлене на валу, що йшов у млин і через баклушу й веретено, обертав жорна, розміщені вище, переважно на другому поверсі чи спеціальному помості. Жорна з усіма пристосуваннями називалися поставами. Як правило, водяні млини мали один, два, три та більше постави та ступи для виготовлення крупи. Потужність водяних млинів вимірювалася кількістю кіл і становила від одного до дванадцяти, а часом і більше [1]. На великих річках і ставах водяні млини споруджувалися з підливними колесами, коли вода діяла знизу на лопаті, а на невеликих річках із достатньо швидкою течією між крутими і вузькими берегами будувалися млини з наливними колесами, які приводилися в рух водою, що падала в ящички-кувети і своєю вагою обертала їх. На Ніжинщині більша частина водяних млинів була споруджена з підливними колесами [2].

Великі водяні млини мали по 3–4 водяні колеса, які обертали жорна. Зерно завозили з греблі на другий поверх млина, а борошно забирали з першого, куди також був під'їзд [3].

Найдавніші документальні повідомлення про побудову і функціонування водяних млинів на Ніжинщині відносяться до 20-х років XVII ст. За Деулінським перемир'ям 1618 року Чернігово-Сіверська земля відійшла від Росії до Речі Посполитої, яка вживала термінових заходів для міцного закріплення територіальних надбань за собою. З цією метою на місці давньоруських городищ засновувалися міста і містечка, їхнім мешканцям надавалося Магдебурзьке право, а селянам слободи терміном на 5–10–15 і навіть більше років, унаслідок чого увесь Приостерський край швидко заселявся українськими селянами, козаками, міщанами.

На початку XVII ст. Ніжинщина мала досить густу водну мережу не зіпсовану антропогенними чинниками. Найбільшою водною артерією був неглибокий, але широкий і повноводний Остер, менші річки,

зокрема Кропивна (р.В'юниця), Вербівка (р.Носівка), Новий Потік (р.Дивиця), Хима, Химівка, Рибець, Черняхівка, Смоляж, Вересоч, дві річки з однаковою назвою Смолянка, Богачка теж на той час мали постійну течію навіть улітку. Ці річки починалися з боліт і мали з них постійну підпитку водою, на що звернув свою увагу ще О.Русов у 80-х рр. XIX ст. "Топографическое же устройство поверхности Нежинского уезда таково, что площадь его служит местом зарождения и питания из болот речек, идущих в разные стороны" [4]. Отож наявні водні ресурси Приостер'я відкривали перспективи будівництва на Ніжинщині значної кількості водяних млинів. Польський король Сигізмунд III, надаючи Ніжину своєю грамотою від 26 березня 1625 року Магдебурзьке право, дозволяв міщанам варити пиво, робити солод, викурювати горілку. Але збіжжя, солод потрібно було молоти і у королівській грамоті вказується: "На то повинны будут все мещане нежинские... всякие солоды и збожжа свои у млинах молоти на реке Остре под самым местом Нежином и платити за мливо ведлуг устава ревизорского" [5]. А якщо в разі необхідності "гребля поправки потребовала бы, тоди все мещане нежинские челядь свою на гвалт посылатъ мают абы гребля у двох млинов, каких на реке Остре есть... ведлуг потребности засыповать и соломы навозить, и дерево, хворост, камени до млинов визити и млины поправлять будут" [6].

З цього документу бачимо наявність у межах Ніжина у 1625 році на річці Острі принаймні двох водяних млинів. І це був тільки початок будівництва водяних млинів на Ніжинщині.

За іншим документом староста кобижчанський Христофор Зембрицький "имеючи третью часть млина на реце Вербовке в Носовке, своим собственным капиталом зделаную... в сем году 1628 месяца августа 1-го дня з доброй воли своей, той млин... за коп 60 лечбы литовской, продал Саве Ивановичу, меднику Вербскому и с которого млина ему Саве по сему купчему запису, всякие користи волно будет получать" [7].

Це були перші відомості про водяні млини на Ніжинщині, яких на 1648 рік коли почалася Національно-визвольна війна українського народу проти польської шляхти, було вже чимало на Острі та інших річках.

Конституювання і розбудова Української козацької держави – Гетьманщини в середині XVII ст. "дало українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали, починаючи з часів Галицько-Волинського князівства [8], а це позитивно позначилося на економічному відродженні і розвитку Лівобережжя. Млинарський промисел, як один з найприбутковіших у Гетьманщині, знаходився під контролем гетьмана і полковників, будівництво млинів здійснювалося з їхнього дозволу так само, як і надання цих млинів у приватну власність, а також за

грамотами російських царів. За помел із кожного водяного млина у військовий скарб бралася "військова мірочка" – мірчук. Гетьман І.Мазепа, надаючи у 1694 р. ніжинському полковому писарю Івану Перацькому на ранг "селце Вересоч на реце Смолянке млин о трох колах...", наказував і "мерочку войскової сплачивать" [9] у військову казну. Аналогічно у відповідь на прохання Івангородського сотника Ніжинського полку Федора Малюги у 1697 році гетьман І.Мазепа дозволив йому "на меской гребле ивангородской, построити млин на реце Остер..." і "мерочку войсковою сплачивать" [10].

У другій половині XVII ст. – першій половині XVIII ст. документи фіксують побутування на Ніжинщині великої кількості водяних млинів, які були зведені на Острі, Крапивній, Смолянці, Богаччі та інших річках. Цікаву інформацію про це містять матеріали Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр. Проводилося воно з метою узаконення передачі у спадщину вже д-факто утримуваних тимчасових володінь козацької старшини та збільшення прибутків у гетьманську казну. Влітку 1729 року в усі полки Лівобережної Гетьманщини, у тому числі й Ніжинський, прибули канцеляристи гетьманського уряду і переїжджаючи з села в село, з'ясовували, коли воно було засноване, кому і коли належало, на яких юридичних підставах, тощо. Знайшли відбиття в документах слідства і питання наявності в краї млинів та інших промислів. Так, цар Олексій Михайлович жалував ніжинського вїта Олександра Цурковського своєю грамотою від 26 березня 1660 року "владеть вотчинами деревнею Кукшинкою, деревнею Колесниками, деревнею Мильниками (с.Григорівка) с мельницею на реце Остре..., да мельницами Вересовкою и Козаревкою..." [11]. Нижче від Мильників і Колесників за течією Остра "в местечку Мрин старожилые люди ... сознали о мелнице на реке Остре стоячей, что она мелница в прежнем веке уже была, тою мелницею владел Грицко мелник житель мринский" [12]. "В городе Нежине мелница о трох колах, купленная писарем полковым Завадским, которым (тобто млином) после его владел полковник Нежинский и гетман Скоропадский, а ные владеет полковник Нежинский Хрущов на уряд подковничества" [13]. Цар Петро I надав сербському полковнику на царській службі Пантелеймону Божичу та сину його Івану Божичу "села Переяславку и Бурковку 9 июня 1720 года на маєтности и мелницы: одна мелница о 2-х колах мучных на реке Остре и мелница одна о едном коле на реке Рыбце... и дать ему часть войсковою с одного камня мучного на гребле" [14]. Ніжинський полковник Петро Толстой надав ніжинському полковому осавулу Моїсею Левицькому 19 серпня 1722 року "синяковский млин на реке Крапивной о дву колесах: одно колесо мелет, другое толчет" [15].

Отримували у володіння водяні млини і духовні особи та монастирі. 26 червня 1688 року гетьман І.Мазепа своїм універсалом надав чернігівському архієпископу Лазару Барановичу маєтності "с деревнями Селище, Хотиновка, Лихачов, Комаровка с мелницами и со всеми угодьями" [16], цар Петро I у 1694 році пожалував маєтності Києвобратському монастирю "в Нежинском полку в Ивангородском ключе на село Белмачовку да на мелницу о двух жерновах на реке Остре" [17].

Навіть невеликі болотні річки Ніжинщини були забудовані водяними млинами. У 1740 році "при местечке Веркиевце, на речке болотной прозваной Богачкой, мелница една, о одном коле, в которой семено мелется попа Заньковского Василия", а "при Берестовце на речке болотной, прозваной Смолянкой, мелниц две сотника Веркиевского Ивана Армашевского" [18]. На тій же Смолянці згадуються водяні млини у селах Комарівці та Іллінцях [19].

Найбільшого поширення водяні млини на Ніжинщині набули у 70–80-х рр. XVIII ст. Основну роль в економічному житті краю, як і в попередні століття, відіграло сільське господарство, зокрема землеробська галузь. За свідченням О.Шафонського, врожайність тут становила сам-сім і навіть сам-десять [20]. Переробка зерна на борошно потребувала все більшої кількості млинів і на той час вони стояли практично на всіх більш-менш придатних для цього річках і водоймах: у Більмачівці на Острі – 1, Івангороді на Острі – 5, Крутах на Острі – 2, Переяславці на Острі – 1, Липовому Розі на Острі – 6, Мильниках на Острі – 1, містечку Мрин на Острі – 5, Киселівці на Острі – 2, Адамівці на Острі – 1, Володьковій Дівиці на р.Новий Потік – 3, Хвилівці на річці Крапивній – 1, Синяках на річці Крапивній – 1, містечку Носівка на річці Носовочці – 2, Пашківці на р.Химовці – 1, Курилівці на річці Химі – 1, в селах і хуторах на Смолянці – Вересочі – 17, у містечку Веркіївці на болоті Богачка – 1 водяний млин. У самому Ніжині на Острі працювало 7 водяних млинів, з яких чотири були споруджені на міській греблі й мали 13 поставів, а три, які мали 5 поставів, розташовувались на другій греблі, яка знаходилася у передмісті Овдіївка. Всього у Ніжині та його околицях працювало 38 водяних млинів [21].

Інтенсивне будівництво млинів на річках Ніжинщини, двохсотстолітній час їхнього функціонування, призвело до деградації річкової системи краю. Дно річок замулилося, течія сповільнилась і річки перетворювались на болота, як, наприклад, річечка Богачка у Веркіївці, яка у 1740 році була болотною річкою, а на 80-ті роки XVIII ст. перетворилася на типове болото. Найбільша річка Ніжинщини Остер "в тех только местах ... видна, где она мельничными плотинами запружена, а в других она более болото представляет..." [22].

Вже в першій половині XIX ст. більша частина гребель на річках Ніжинщини, де раніше стояли водяні млини, були розібрані, а самі водяні млини залишилися у незначній кількості. До середини XIX ст. /найдовше в Ніжині/ працювала друга, Овдіївська гребля з водяними млинами [23]. Через століття після О.Шафонського український статистик, етнограф, громадський діяч О.Русов у статистико-економічному описі Ніжинського повіту вказує на наявність одного монастирського водяного млина у Мрині та ще двох водяних млинів у лісах біля хутора Клобукова вище Мрина проти течії Остра, а "на всём остальном течении Остра водяных мельниц больше нет, нет их и на других речках уезда, так как все прочие реки уже не имеют постоянного течения" [24].

Отже можна констатувати, що епоха водяних млинів на Ніжинщині, яка тривала майже три століття, закінчилася безповоротно. На зміну використанню енергії води у млинарському промислі йшло використання енергії вітру.

Вітряки на Ніжинщині починають поширюватися з останньої чверті XVIII ст. У 1786 році їх нараховувалося 308, у тому числі 15 вітряків у Ніжині [25]. Шість із них були у передмісті Мигалівка, а дев'ять – у так званому Новому місті на правому березі Остра [26]. За М.Домонтовичем, на 60-ті роки XIX ст. "кромє водяных мельниц, в губернии ещё более находится ветряных мельниц, встречающихся в значительном числе почти в каждом селении" [27].

В XIX столітті на Чернігівщині і Ніжинщині відомі два типи вітряків: шатрові й стовпові. У шатрових вітряках на вітер повертався лише дах, у якому закріплений вал з колесом і крилами. Такі вітряки за крайною запозичення їхньої конструкції на Чернігівщині називали "голландськими". Вони мали "крыльев обыкновенно четыре, обтянутых парусиною. Устройство их весьма дорого и их весьма редко можна встретить даже у богатых владельцев. Они делаются в виде усечённого конуса, в два или даже в три этажа: на каждом этаже помещается по одному или по два постава камней" [28]. Це був потужний каркасний шатровий вітряк, який називали "машиною", але на Ніжинщині він майже не зустрічався. Частіше побутували його різновиди, які тяжіли до місцевої будівельної традиції, так звані "кругляки", котрі також мали різновиди від багатоповерхової стрімкої вежі зі зрубними восьмикутними стінами до двоповерхових з чотирикутними зрубними стінами [29].

Значно більшого поширення на Чернігівщині набули вітряки стовпової конструкції або "німецькі", "в них крыша с крыльми обращается кругом на своём основании. Этих мельниц гораздо больше вследствие их прочности, лёгкости и доставляемых ими выгод" [30]. У таких вітряках на вітер повертався увесь вітряк, поставлений на

зрубний стілець і центрований на ньому стовпом, глибоко закопаним у землю в центрі стільця. Самі ж стовпові вітряки являли собою двоповерхові каркасні споруди, вкриті соломою по кроквах. Вал із крилами й колесом розміщувався в просторі даху, але передачі прості – зусилля з колеса через баклушу й веретено йшло прямо на жорна, розміщені на другому поверсі. Перший поверх займала комора. Зерно піднімали коловоротом на другий поверх і засипали у кіш над жорнами, а борошно з жорен сипалося лотком на перший поверх у скриню. Такі вітряки відомі не лише каркасні, але й зрубні. Побутовав й архаїчніший різновид цього типу вітряка – одноповерховий зі зрубними чи каркасними стінами, але зустрічався він рідше. За такої конструкції потрібна технологічна висота між скринєю, жорнами й кошем для зерна досягалася влаштуванням у вітряку підвищеного помосту дня жорен. "Така одноповерхова зрубна будівля з піддашком перед дверима і дахом на кроквах, критим соломою, мало чим відрізнялася від традиційної селянської комори, яка є безсумнівно, будівельним прототипом такого вітряка на Чернігівщині" [31].

Вітряки Ніжинщини "вписувались" у наведені конструктивно-технологічні характеристики, але мали деяку незначну своєрідність порівняно з іншими місцевостями Чернігівщини. "Вітряки Нежинского уезда, больше четырёхугольной, чем многогранной формы, имеют обыкновенно аршин 4–5 в длину и ширину и аршин 8–10 в высоту. Делаются из дерева дубового, осинового, кроются соломенными крышами, снабжены по большей части не четырьмя, а шестью крыльми, длиною каждое в сажень и шириною в подаршина. Жернова ветряков имеют 5,1/2 четвертей или даже 1,1/2 аршина в диаметре. Камни эти называемые шестериками, покупаются обыкновенно в Нежине, куда привозятся из Путивля. Строятся ветряки местными плотниками и кузнецами и в работе обходятся от 200 до 350 рублей" [35]. Заможні люди для спорудження вітряків використовували більш дорогі, але надійні будівельні матеріали, як, наприклад, "мельницы в Переяславке панские, имеющие каменный фундамент, железные крыши и лучшие камни" [33].

На 1880 рік у Ніжинському повіті налічувалося 1705 вітряних млинів різної конструкції. Розподілялися вони по волостям таким чином: Мринська волость: Мрин – 39, Плоске – 52, Мильники – 3, Колесники – 8 Зруб – 1, Кукшин – 36, Хотинівка – 30. Всього 169 млинів на волость; Стодольська волость: Стодоли – 23, Переходівка – 14, Смолянка – 75, Орлівка – 68, Дроздівка – 65. Всього 245 млина на волость; Вересоцька волость: Вересоч – 48, Дрімалівка – 24, Хибалівка – 37, Велика Кошелівка – 45. Усього 154 млини на волость. Веркіївська волость:

Веркіївка і хутори – 63, Заньки – 21, Черняхівка – 16, Мала Кошелівка – 15, Бобрик – 1. Усього 116 млинів на волость; Липоворізька волость: Липів Ріг – 12, Березанка – 10, Переяслівка – 23, Крути – 28, Кагарлики – 46, Хвостики – 4, Кунашівка – 10. Усього 133 млини на волость; Синяківська волость: Синяки – 6, Крапивна – 5, Талалаївка і хутори – 54, Курилівка – 6, Пашківка – 2, Безуглівка – 50, Дорогинка – 17, Хвилівка – 3. Усього 143 млини на волость; Бакаївська волость: Бакаївка – 30, Андріївка – 3, Заудайка – 15, на хуторах – 74. Усього 122 млини на волость; Галицька волость: Галиця – 54, Сальне – 26, Шняківка – 13. Усього 93 млини на волость; Терешківська волость: Терешківка – 17, Макіївка – 34, Татарська – 14, Ровчак і Степанівка – 22, Калинівка – 4. Усього 91 млин на волость; Лосинівська волость: Лосинівка – 149, Богданівка – 4, Лановщина – 2, Леонідівка – 7, Вікторівка – 6. Усього 168 млинів на волость; Володьководівська волость: Володькова Дівича – 96, Данино – 37, Шатура – 18. Усього 151 млин на волость; Носівка і хутори – 120 млинів [34]. За підрахунками автора, за століття, яке минуло від часу здійснення О.Шафонським свого опису, кількість млинів – вітряків на Ніжинщині зросла більш ніж у 5,5 разів. Наведені цифри наочно ілюструють потужний розвиток млинарського промислу на Ніжинщині.

Масове будівництво вітряків, потреби періодичної заміни жорен, викликали зростання попиту на млинові камені. Останні завозилися на Ніжинщину з Глухівського повіту, де їх видобували в лісах поблизу містечка Воронежа та села Кочерги [35]. Поблизу Кочергів над річкою Есманню знаходилася велика кам'яна гора з потужним кар'єром, який належав поміщику Міклашевському. В кар'єрі добувалися різні борошномельні камені, плити, цоколі, кам'яний щебінь для фундаментів тощо, "всего до 268 наименований изделий из коих до 130 мукомольных камней на сумму 6590 рублей" [36]. Видобуток млинових каменів для жорен на цьому кар'єрі розпочався у 1840 році. Сам процес добування відбувався влітку, а обробка здійснювалася протягом усього року.

Поблизу села Кочерги знаходився ще один камневидобувний кар'єр, який належав поміщику Мазуркевичу. Третій потужний кар'єр для добування млинових каменів теж знаходився у Глухівському повіті поблизу хутора Курдюмовського і належав відомому купцю і підприємцю Терещенку. На цьому кар'єрі "ежегодно добывается камня на сумму 5000 рублей серебром. В каменоломнях, главным образом изготовляют жернова различных размеров, ценою от 50 до 300 рублей" [37]. Ціна млинових каменів залежала не тільки від їх розмірів, але й від структури. Однакових розмірів "осьмерики ценятся от 100 до 250 рублей,

смотря по тому, леденист ли камень или нет; который леденист ценится дороже. Леденистым камнем промышленники и мельники называют тот, которого сложение более кристаллических частиц имеет" [38].

Млинарський промисел був досить прибутковим, незважаючи на різноманітні витрати, пов'язані з наймом робітників, періодичним ремонтом млинового устаткування та ін. Схему розрахунків прибутковості вітряків показав О.Русов: "Если бы мы захотели исчислить приблизительный доход ветряка, то должны принять во внимание следующие особенности эксплуатации этих заведений. Там, где сидит на мельнице не сам хозяин, а нанятый "мирошник", то последний обыкновенно получает 3-ю мерку с "размера", то есть с того количества муки, которое даётся мельнику вместо денежной платы. Поэтому из валового дохода от мельницы должно скинуть 1/3 часть на расходы по найму рабочих; процентов 7–8 также нужно скинуть на ежегодный ремонт машины и наём рабочих для её поправки и содержания. Таким образом чистый доход от мельницы может быть просчитан лишь в 60% от валового. Последний может быть исчислен на основе следующих соображений. Если в сутки мельница может перемолоть пудов 40–60 хлеба в зерне из которого выходит 37–56 пудов муки, то значит она в день владельцу её может доставить от 2,1/2 до 4,3/4 пудов муки /12-ю – 15-ю мерку/. Скинувши со стоимости этого количества 40%, мы получим чистый доход, доставляемый мельницею владельцу в течение одних суток" [39].

Наприкінці XIX ст. з'являються перші парові млини, а пізніше й млини з нафтовими та газогенераторними двигунами, які виробляли велику кількість борошна найвищої якості. У 90-х роках XIX ст. в Ніжині на борошно-мельно-круп'яному заводі вже діяв паровий млин потужністю в 17 кінських сил, який за рік переробляв 60–70 тисяч пудів різного сорту борошна [40, 41].

Незважаючи на впровадження парових і газогенераторних млинів, вітряки продовжували вірою і правдою служити людям по селах Ніжинщини до 60-х років XX століття. Пізніше майже всі вони, на превеликий жаль, були розібрані. Між іншим, сучасний критичний стан з енергозабезпеченням в Україні нагально вимагає пошуку альтернативних нафті і газу, джерел енергозабезпечення. Досвід таких країн як Голландія, Бельгія, Німеччина, Данія, Франція, Португалія і цілого ряду інших показує доцільність експлуатації вітряків для забезпечення енергією міні-пекарень і навіть окремих селищ. Не гріх і нам, спираючись на багатющий історичний досвід, у модерному варіанті відродити вітряки не тільки на Ніжинщині, але й по всій Україні.

Література

1. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 463.
2. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / [составил М. Домонтович]. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 347.
3. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 123.
4. Русов А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание / А. Русов. – Чернигов, 1880. – С. 56.
5. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – К., 1994. – С. 180.
6. Там само. – С. 180.
7. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1862.
  - Вып. 2 : Полки Киевский и Нежинский. – 1862. – С. 146.
8. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 145.
9. Василенко Н. И. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка / Н. И. Василенко. – Чернигов, 1901. – С. 149.
10. Лазаревский А. Вказана праця / А. Лазаревський. – С. 295.
11. Василенко Н. И. Вказана праця / Н. И. Василенко. – С. 111.
12. Там само. – С. 37.
13. Там само. – С. 67–68.
14. Там само. – С. 178.
15. Там само. – С. 121.
16. Там само. – С. 112.
17. Лазаревский А. Вказана праця / А. Лазаревский. – С. 295.
18. Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1893.
  - Т. 2. – Полк Нежинский. – 1893. – С. 117, 119.
19. Там само. – С. 119
20. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонський. – К., 1851. – С. 27.
21. Шафонский А. Вказака праця / А. Шафонський. – С. 366, 442–443, 465.
22. Шафонский А. Вказана праця / А. Шафонський. – С. 10.
23. Москаленко Ю. С. Млини на Острі / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1983. – 22 червня.
24. Русов А. Вказана праця / А. Русов. – С. 2.
25. Шафонський А. Вказана праця / А. Шафонський. – С. 443, 465.
26. Там само. – С. 454, 456.
27. Домонтович М. Вказана праця / М. Домонтович. – С. 347.
28. Там само. – С. 347.
29. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 123.
30. Домонтович М. Вказана праця / М. Домонтович. – С. 347.
31. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 123.
32. Русов А. Вказана праця / А. Русов. – С. 353.
33. Там само. – С. 353.
34. Там само. – С. 348, 350.

35. Домонтович М. Вказана праця / М. Домонтович. – С. 255.
36. Там само. – С. 360.
37. Там само. – С. 360.
38. Там само. – С. 361.
39. Русов А. Вказана праця / А. Русов. – С. 353–354.
40. Обзор Черниговской губернии за 1890 год. – Чернигов, 1891.
41. Русов А. Описание Черниговской губернии / А. Русов. – Чернигов, 1899. Т. 2. – 1899. – С. 287.

Є.М.Страшко

**Георгій Кониський:
історико-культурний дискурс**

***Георгій Кониський.
З портрета XVIII ст.***

XVIII ст. називають "епохою Просвітництва" або "віком Розуму". Ця історико-культурна характеристика накладається, насамперед, на відому періодизацію: бароко, рококо, класицизм. А з іншого боку, маємо передусім усвідомити, що XVIII ст., як "вік Розуму", був періодом дійсно визначних епохальних відкриттів у галузі науки та суспільної думки. За філософсько-антропологічними характеристиками XVIII ст. стало добою формування Людини нового типу – Homo Novus. Насамперед, це людина з раціоналістичним світобаченням, де творящий разум визнає решту ментальних пріоритетів; людина динамічна та "відкрита" до

ціннісних домінацій; людина з високою особистісною самосвідомістю, що творчо осмислює та розвиває традиції [1].

Саме таку людину культурно-особистісного типу – визначного діяча України та Білорусі XVIII ст. репрезентував архієпископ Білоруський Георгій Кониський. Він жив у переломну добу, котра поклала край безмежному пануванню теології у думках людей. Філософ, поет, ректор Києво-Могилянської академії, проповідник – усі ці якості природньо інтегрувалися в своєрідний моноліт у його неординарній особі та оригінальному творчому доробку.

Обмежені межі статті не дозволяють всебічно проаналізувати історіографію зазначеної теми. Можна лише стверджувати, що протягом двох століть навколо постаті Георгія Кониського ніколи не існувало інформаційного вакууму, його ім'я постійно залишалось на сторінках наукових видань. У працях XIX ст. здебільшого висвітлювалась викладацька та суспільно-проповідницька діяльність Кониського [2]. Хоча змушені констатувати, що до певної міри складалася й історіографічна традиція затінення Георгія Кониського такими фігурами, як Феофан Прокопович і Григорій Сковорода. Одним із доказів може бути той факт, що М.С.Грушевський у своїй монографії "З історії релігійної думки на Україні" чомусь "забув" навіть згадати про Георгія Кониського [3].

У XX ст. історіографічні акценти подекуди змістилися у площину філософських поглядів Кониського, що цілком виправдано, оскільки академічний філософський курс лекцій Георгія Кониського для свого часу був одним із найдосконаліших і новаторських [4]. Окрім того, протягом означеного часу не зникає інтерес дослідників щодо його можливого авторства "Історії Русів" [5]. І все ж натомість актуальними залишаються: академічне видання філософського [6], релігійного, літературного [7] доробку Георгія Кониського; сучасний та творчий аналіз його історіософії та проповідницької діяльності.

Коротко зупинимось на основних віхах життєвого шляху Георгія Кониського та значенні Києво-Могилянської академії в його особистісному формуванні.

*Колыбель Нежин, Киев мой учитель;
Я в тридцать восемь лет сделался Святитель.
Семнадцать лет боролся я с волками,
А двадцать два, как Пастырь, отдохнул с овцами.
За претерпенье труды и непогоду
Архиепископом и членом стал Синоду.
Георгий именем, я из Кониских дому,
Коню подобен бывал почтовому...*

Так образно та стисло описав свій життєвий шлях архієпископ Білоруський Георгій Кониський у епітафії незадовго до смерті. Георгій (світське ім'я Григорій) народився 20.XI / I. XII / 1717 р. у м.Ніжині і належав до старовинного роду, котрий з середини XVII ст. займав помітне та стабільне положення в соціальній структурі Лівобережної України. "Но это видное положение Конисские занимают не в среде дворянства, а среди нежинского посольства... Не казачество, а магдебургское право было сферою деятельности Конисских" [8]. Вірогідно, що грамота 1659 р. Єремію Касьяновичу Кониському (першому з відомих нам ніжинських Кониських) від польського короля Яна Казимира не давала на шляхетство [9]. А тому рід Кониських у XVIII ст. – це представники "нових людей", котрі унаслідок реформ Петра I мали перспективи просування по службовій драбині на підросійських українських землях. "Нові люди" перебували у соціальних суперечках із родовою знаттю, підтримували абсолютизм і освічену монархію. Напевно, така історична ситуація впливала на формування Кониського, його ідеали та вчинки.

Про дитячі роки Георгія не збереглося жодних відомостей. Знаємо лише, що в одинадцять років, після закінчення початкової полкової школи його віддають на навчання у Києво-Могилянську академію. Відзначимо основні віхи академічного шляху Кониського: він пройшов шлях від студента (1728–1743 рр.) до професора піітики (1744–1747 рр.), філософії (1747–1751 рр.), богослов'я (1751–1755 рр.), а також посад префекта (1747–1751 рр.) і ректора академії (1751–1755 рр.).

Третина життя Георгія Кониського минула у стінах Києво-Могилянської академії. Це були роки його дитинства, юності, розквіту творчих сил і формування творчої індивідуальності. Його навчали чудові викладачі, послідовники прогресивних ідей Нового часу: Стефан Калиновський, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський, Симеон Тодорський. У 1747 р. митрополит Київський Тимофій Щербацький, помітивши значні успіхи молодого професора, сприяв переводу Георгія на кафедру філософії з наданням останньому посади префекта академії. За час роботи на кафедрі Кониським було прочитано два філософські курси. Науковий доробок Георгія Кониського свідчить про помітний прогрес у розвитку соціального і філософського знання у XVIII ст. Істотним методологічним зрушенням й відходом від існуючої парадигми став принцип Кониського "розведення" божественного (на-явність якого визнає учений) і природного. У праці "Моральна філософія, або етика" Кониський намагається показати активний характер людської діяльності й поведінки, які визначаються "свободою волі".

Автор визначає волю "як царицю", але вона "сама собою несвідома й недосвідчена", а тому розум унаслідок взаємодії з волею зумовлює відповідні людські дії [10]. Уперше в українській науковій літературі Кониський дав глибокий аналіз механізмів людської діяльності, який досить близький до сучасного розуміння цієї проблеми [11]. Георгій Кониський зміг гармонійно поєднати у собі релігійного діяча та науковця, котрий прагне нових знань. За словами М.Лінчевського, саме завдячуючи різномірному поєднанню та розмежуванню науки та віри Кониський став представником нового напрямку у викладанні філософії в академії [12].

У 1751 р. Кониський був призначений на посаду професора богослов'я. До викладання нового академічного предмету він поставився з такою ж старанністю, як і до попередніх, демонструючи потужний інтелект і творчі можливості. "Что за ум, что за познания во всех тогдашних науках, что за способность, что за ревность к своей профессорской деятельности были у Георгия Конисского, это ясно показывают оставленные им Философская и Богословская системы, которыми... превзошел он всех и предшественников своих, и преемников: так они обработаны, так полны ученых сведений" [13].

Для розвитку теорії поетики в Україні важливе значення мала робота Г.Кониського над академічним курсом "Правила поетичного мистецтва" (1746 р.). Для прикладів автор в основному користувався віршами Ф.Пропоковича, палким прихильником думок якого був протягом усього життя. У 1747 р. на сцені академії було поставлено драму-мораліте Кониського "Воскресеніє мертвих...", у якій віддзеркалювалися соціальні антагонізми українського життя XVIII ст., свавілля козацької старшини, продажне судочинство тощо [14].

Києво-Могилянська доба в житті та творчій діяльності Георгія Кониського завершилися, коли 14 жовтня 1754 р. помер православний єпископ Могилівський Ієронім Волчанський і вибір духовенства Білорусі прийшовся на Георгія. 23 травня 1755 р. король Август III, незважаючи на всі "старання" католицького та уніатського духовенства, дарував Кониському привілей на "єпископию Белорусскую, Мстиславскую, Оршанскую и Могилевскую со всеми правами епископской власти и юрисдикции, и с правом на владения разными местностями и угодьями" [15]. 20 серпня 1755 р. він був висвячений у єпископський сан Київським митрополитом Тимофієм Щербацьким.

Зрозуміло, вектор життя Георгія Кониського суттєво змінився: почесна та порівняно спокійна діяльність на посаді ректора Київської академії – одного з найпрестижніших вищих навчальних закладів як у Європі, так й у Росії, поступилася місцем напруженому та насиченому соціальними протиріччями буттю. Як в Україні, так і в Білорусі церква задавала ту вертикаль, що організовувала весь навколишній суспільний

ландшафт докiлля. Особливою крапкою напруги, своєрiдним нервовим збудником було ще й те, що Могилiвська кафедра була єдиною православною у складi Речi Посполитої.

За словами самого єпископа Георгія, по прибутті до Білорусі він застав таких священників, які "ни членов веры христианской не знали, ни силы закона Божия не разумели" [16]. Тому свою діяльність Кониський почав з піклування про підготовку гідних і освічених священників. Просвітницька традиція Києво-Могилянської академії та переконання Георгія у тому, що здатність до навчання є специфічною рисою та природньою потребою людини, дозволили йому у 1757 р. заснувати у Могилеві семінарію. У промові на честь відкриття семінарії Кониський виклав своє просвітницьке кредо: якщо раніше освіта була доступною лише багатим, то тепер "вам о отрасли презренныя убогих корней мещанства и даже самого поселянства сие щастие в руки досталось" [17]. За неодноразовими звертаннями Кониського у Київську академію з проханням прислати викладачів, у різний час у Могилевській семінарії працювали вихованці академії: Скальський, Богуславський, Григорович, Цвітковський та інші [18]. Ця традиція не була порушена і після смерті Г. Кониського.

Поклавши таким чином початок джерелу формування освічених православних білоруських священників, Георгій потурбувався і про просвітлення тих священнослужителів, котрі вже були у Могилеві. Він створив при архієрейському будинку типографію, в якій було видруковано "Катихизис или сокращенное христианское учение" Феофана Прокоповича з власними коментарями та доповненнями.

Протягом єпископської діяльності Кониський активно запроваджує свої гуманістичні ідеї, відкриває школи, пише і видає наукові праці, художні твори та навчальні посібники. Погляди Кониського мали прогресивний суспільний зміст і слугували подальшому поширенню просвітницької ідеології.

Відповідно до власної складеної концепції людської активності, Георгій Кониський помірковано виокремлював основні соціальні орієнтири, котрі були спрямовані на досягнення "корисного чи некорисного" у житті людини. Активність він пов'язував із суспільною діяльністю та відповідальністю людини за свій вибір і вчинки. Земна життєдіяльність людини, за концепцією єпископа Георгія, становить сенс людського блага, хоча є й вище благо, котре "приготував людині Бог" у потойбічному світі, що натомість не виключає необхідності земного щастя [19].

Принципи морального ідеалу в суспільному житті Георгій Кониський пластично та тісно ув'язував з "відданістю батьківщині й співчуттям до знедолених і нещасних", а також із динамічною діяльністю Білоруського єпископа у сімнадцятирічній "боротьбі з вовками". Цікаві відомості знаходимо у О. Пушкіна та І. Сребницького. У 1759 р. у Полоцькому

воєводстві з'являється одна з католицьких місій на чолі з домініканцем Овлачинським. Вони силою відняли у православних парафіян Преображенську церкву, насильно охрещували дітей за католицьким обрядом і творили інші безчинства. Кониський писав скарги у Синод і польському королю, але вони не дали ніякого результату. І тоді Георгій вирішив особисто об'їхати свою єпархію, "дабы не показать себя не только перед бедными, гонимыми паствы своей людьюми, но и перед самим нападающим наемником, видящим волка грядуща и бегающа" [20]. Архівні матеріали та документальні джерела переконливо ілюструють всебічну діяльність Кониського на захист православного населення. Так, отримавши від Катерини II грамоту до польського короля [21], Георгій у 1765 р. з'явився у Варшаві і 27 червня виголосив перед королем блискучу промову латиною, перекладену потім на європейські мови, з жаром захищаючи православних Польщі. 24 вересня 1766 р. відкрився черговий Варшавський сейм, на якому знову-таки єдиним захисником православних був Георгій Кониський [22]. Варто згадати й такий історичний факт. Завдячуючи Кониському, було припинено багаторічну суперечку між Могилевською та Київською єпархіями за право володіння деякими монастирями, котрі знаходилися на території Могилевської єпархії, але підпорядковувалися Києву. "При других выдающихся и замечательных качествах своего ума и характера, – писав професор Тітов, – преосвященный Георгий Конисский обладал еще и редким организаторским талантом хорошего администратора" [23]. Георгій звернувся до митрополита Арсенія Могилянського з пропозицією передати ці монастирі його "досмотру и управлению". Він вів цю справу так вміло та гарно, що Київському митрополиту нічого не залишалося, як прийняти пропозицію Кониського.

З приєднанням Білорусі до складу Російської імперії період у житті Кониського "боротьби з вовками" поступився часу "отдыха с овцами". Проте межі статті не дозволяють зачепити дане питання.

За іменним указом Катерини II 23 вересня 1783 р. Георгій Кониський був возведений у сан архієпископа Білоруського і члена Священного Синоду. Помер Георгій Кониський 13 лютого 1795 р. і був похований у Спаській церкві м.Могилева, з яким історія пов'язала значну частину його життя та діяльності.

Після служіння Києво-Могилянській академії та Україні Георгій Кониський, як єпископ і архієпископ Білоруський, став своєрідною ланкою єднання гуманістичної культури та суспільної ідеології українського та білоруського Просвітництва XVIII ст.; став однією з цеглин у фундаменті споруди раціоналістичного мислення та кращих ідеалів Людини нового типу.

Література

1. Демин А. С. Активность литературных героев и деловая жизнь России второй половины XVII в. / А. С. Демин // Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. – М., 1976. – С. 190–194 ; Черная Л. Русская культура Переходного периода от Средневековья к Новому времени (Философско-антропологический анализ культуры) / Л. Черная. – М., 1999. – С. 173.
2. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви. – СПб, 1827. – Т. 1 ; Булгаков Макарий. История Киевской Академии. – СПб., 1843 ; Асоченский В. Киев с древнейшим его училищем академию / В. Асоченский. – К., 1858. – Ч. II ; Филарет (архиепископ). История русской церкви. Период пятый (1721–1826 гг.). – М., 1888 ; Конисский Г. Слова и речи / Г. Конисский. – Могилев, 1892 ; Горленко В. Южно-русские образы и портреты / В. Горленко. – К., 1898 та ін.
3. Грушевский М. С. 3 історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевский. – К., 1992.
4. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – К., 1904 ; Вишневский Д. Киевская Академия в 1-й половине XVIII ст. / Д. Вишневский. – К., 1903 ; Протасевич В. И. Социально-политические и философские взгляды Конисского / В. И. Протасевич // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI – нач. XIX в. – Минск, 1962 ; Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII–XVIII ст. – К., 1978 ; Кашуба М. В. Трагування Георгієм Кониським проблеми матерії / М. В. Кашуба // Від Вишнєського до Сковороди. – К., 1972 та ін.
5. Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конисаго, Архієпископа Бѣлорускаго. – М., 1846 ; Віднов В. Нова праця з обсягу української історіографії / В. Віднов. – Львів, 1924 ; Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика / М. Возняк. – К., 1939 ; Історія Русів. – К., 1991 ; Драгоманів М. Про "Історію Русів" / М. Драгоманів // Пам'ять століть. – 1996. – № 2 ; Толочко О. О.П.Оглоблін та його монографія про автора "Історії Русів" / О. Толочко // Київська старовина. – 1997. – № 6 та ін.
6. Кониський Георгій. Філософські твори / Георгій Кониський. – К., 1990.
7. Українська літературна енциклопедія : у 5 т. / [за ред. І. О. Дзевєріна]. – К., 1990.
Т. 2. – 1990. – С. 551.
8. Сребницкий И. А. К биографии Георгия Конисского / И. А. Сребницкий // сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нежине. – К. 1896. – С. 43.
9. Там само. – С. 44, 72.
10. Соціологічна думка України / [за ред. М. В. Захарченка]. – К., 1996. – С. 130.
11. Там само. – С. 131.
12. Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно

древней Киевской академии / М. Линчевский // Труды Киевской духовной академии. – 1870, Сент. – С. 538.

13. Булгаков Макарий. История Киевской Академии / Макарий Булгаков. – СПб., 1843. – С. 162–163.

14. Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – С. 551.

15. Кашуба М. В. Георгий Конисский / М. В. Кашуба. – М., 1979. – С. 47.

16. Сребницкий И. А. Вказ. праця / И. А. Сребницкий. – С. 57.

17. Кашуба М. В. Вказ. праця / М. В. Кашуба. – С. 46.

18. Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия / З. И. Хижняк. – К., 1988. – С. 226.

19. Соціологічна думка України. – С. 130, 131.

20. Пушкин А. С. Собрание сочинений / А. С. Пушкин. – Т. 6. – М., 1962. – С. 94 ; Сребницкий И. А. Вказ. праця / И. А. Сребницкий. – С. 58.

21. Бережков М. М. Георгий Конисский / М. М. Бережков // Новое время. – 1895. – 11/23 февраля.

22. Архив Юго-Западной России.

Ч. 1. – Т. 11. – С. 589.

23. Титов Ф. И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. / Ф. И. Титов. – К., 1905.

Т. 3. – Ч. 1. – 1905. – С. 105.

А.В.Кудрявцева, І.В.Романюк

Зміни адміністративно-територіального статусу Ніжинщини у складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.)

Перебування Ніжинщини (середнього Приостер'я) у складі Московської держави у XVI ст. майже не відбилось у задокументованій історії. На думку фахівців, у цей час регіон входив до прикордонної буферної зони у розвитку цивілізаційної інфраструктури якої московська влада була не зацікавлена. Відтак історія справжнього адміністрування Ніжинщини розпочинається з включенням цього регіону до складу Речі Посполитої.

У нашій статті ми спробуємо дослідити зміни адміністративно-територіального статусу Ніжинщини у складі Литовсько-Польської держави від початку XVII ст. і до Хмельниччини.

Обмеженість джерел не дозволяє визначити, що являв собою Ніжин та навколишні землі на час їх підпорядкування поляками. У 1617 р. Ніжинське городище отримав королівський секретар Флоріан

Олешко [3, с. 247]. У той же час відсутність Ніжина у переліку міст, що за Деулінським перемир'ям відходили до Речі Посполитої, дозволяє припустити, що він був незначним населеним пунктом і його подальша розбудова була проведена новою владою [7, с. 291]. Так чи інакше але у 1611 р. Приостер'я було взято під контроль Речі Посполитої і підпорядковане Київському воєводству.

На початку XVII ст. Річ Посполита мала цілком сформований адміністративно-територіальний устрій. На ньому повною мірою відбився шляхетський характер литовсько-польської держави. Розвинене станове шляхетське самоврядування визначало поділ території на воєводства, повіти та волості. Етнічні українські землі формували 6 воєводств (Руське, Подільське, Белзьке, Київське, Волинське, Підляське) та Холмську землю у складі польської частини держави. Крім того, значні анклавні українських етнічних земель входили до складу Мінського, Мстиславського та Берестейського воєводств Великого князівства Литовського. Воєводства управлялись воєводами та каштелянами, які одночасно представляли місцеве шляхетство у сенаті. Як зазначає польський дослідник С.Кутшеба, попри високий статус воєводи та каштеляни не мали значних владних повноважень [4, с. 216]. Воєводства поділялись на 2–5 повітів – судових округів. В адміністративних центрах повітів розташовувались повітові земський, гродський та підкоморський суди. Одночасно, як правило, шляхетство повіту формувало сеймик – повітове шляхетське зібрання, яке вирішувало важливі повітові справи та надсилало своїх представників до посольської ізби загальнодержавного сейму. Повіти поділялись на волості.

Централізоване королівське начало в Речі Посполитій репрезентував поділ на староства. Як правило, староства створювались на так званих "королівщинах" – державних землях і передавались в управління призначуваним королем старостам, які виконували в межах своїх округів судові функції, оголошували королівські укази, здійснювали поліцейський нагляд [4, с. 217]. Водночас поруч із повноцінними "територіальними" або "городовими" староствами, на чолі яких стояли високопоставлені чиновники набуває поширення практика виділення в управління "заслуженим особам" невеликих регіонів, які теж називались староствами.

Оскільки пустинна Ніжинщина спочатку складалася з "королівщини", природно що першим адміністративним округом тут стало староство.

Ніжинське староство згадується М.Грушевським у числі інших старостей південно-східної Київщини як регіон, що керувався "несудовими" старостами, а простими "державцями". На думку вченого, тут була

відсутня будь-яка публічна влада [5, с. 341]. Одним із перших ніжинських старост, чиє ім'я згадується в документах був Вишль Щасний.

Поки Ніжинські землі перебували у складі Київського воєводства, навколо підпорядкування решти приєднаних до Речі Посполитої територій проходили суперечки. Зокрема, на сеймах гостро дискутувалося питання про те, до складу якої частини Литовсько-Польської держави мали входити Смоленщина та Чернігово-Сіверщина. Шляхта і Великого князівства Литовського і Польського королівства по-своєму обґрунтовували своє право на ці регіони. Конфлікт було залагоджено у 1613 р. компромісним рішенням про підпорядкування Смоленщини та Стародубщини Литві у вигляді Смоленського воєводства, але водночас обумовлювалась можливість отримання маєтностей шляхтою як "литовською", так і "польською" та "московською". Статус Чернігово-Сіверщини був визначений пізніше у 1619 р. Зважаючи на заслуги у військових кампаніях проти Московської держави королеви Владислава та перспективу практичного втілення його титулу московського царя, Чернігово-Сіверщина у вигляді "князівства" була передана йому в особисте управління [1, с. 26].

У 1618 році Деулінським перемир'ям Річ Посполита закріпила за собою завойовані (у тогочасній польській термінології повернуті – рекуперовані) землі Смоленщини та Чернігово-Сіверщини. І хоча сам статус перемирного договору робив всі територіальні надбання тимчасовими, однак польська влада починає активне освоєння приєднаних земель, із метою закріплення їх за собою назавжди.

Після Деулінського перемир'я якийсь час Ніжинщина продовжувала залишатися староством у складі Київського воєводства. За П.Кулаковським, перший документ, у якому було зафіксовано залежність Ніжина від Чернігова, датований березнем 1923 р. Як зазначає той же дослідник, перепідпорядкування Ніжинщини Чернігівському князівству було логічним як з точки зору історичних зв'язків, так і через те, що Чернігово-Сіверщина не мала в своїй задеснянській частині опорних замків і Ніжин міг виконувати цю роль. Крім того, Приостер'я належало до королівських маєтностей і його включення до Чернігово-Сіверщини не повинно було викликати протестів шляхти Київського воєводства [3, с. 60]. Так чи інакше, але у привілеї Ніжину на магдебурзьке право від 1625 р. зазначається, що місто належить до Чернігівського воєводства [6, с. 181–182].

Чернігівське князівство поділялось на капітанства на чолі з капітанами. У 1619 році були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське капітанства. Пізніше у 1625 рр. на базі Ніжинської округи було утворено Ніжинське капітанство. Першим капітаном у Ніжині став колишній ніжин-

ський староста Вишль Щасний. Він же одночасно був і ніжинським війтом і новгород-сіверським капітаном. У 1628–1630 рр. на чолі Ніжинського капітанства стояв Адам Вишневський [3, с. 400].

За своїми повноваженнями капітани децю поступались старостам. Вони були безпосередніми представниками королевича Владислава на місцях, здійснювали військово-адміністративні функції, відповідали за стан підпорядкованих їм замків, очолювали гарнізони, мали деякі судові повноваження та могли наділяти визначених осіб землею.

Ще одним поняттям, що стосувалося адміністративно-територіального поділу Чернівського князівства було поняття "тракт". Під "трактом" розумілась прилегла до укріпленого замку територія. Поруч із "Ніжинським трактом" згадується "Носівський тракт".

Капітани Чернігівського князівства формально підпорядковувалися Смоленському воєводі. Одночас на практиці капітанами керував королевич Владислав через своїх посланців та представників. На думку П.Кулаковського, капітани були попередниками ґродових старост. Це підтверджується фактом зникнення капітанської посади внаслідок упровадження в регіоні у 1633 році інституту старост, які виконували оборонні функції [3, с. 264].

Поруч із капітанствами дрібнішими адміністративними округами були волості. На жаль, через брак документів не можливо визначити, які території входили до Ніжинської та прилеглих до неї волостей. У 20-х роках XVII ст. навколо Ніжина осаджується низка населених пунктів. Серед них: с.Кагарличка та с.Курилівка (осаджені у 1628 р. Станіславом Пянчинським); с.Кропивне та с.Безуглівка (осаджені Яном Пянчинським); Носівка (з 1628 р. – містечко, осаджене Яном Пянчинським, у майбутньому Носівським старостою); с.Володькова Дівиця (осаджена на старому городищі після 1627 р. Самуелем Володкевичем); містечко і замочок Веркіївка та с.Смоляж (осаджені Григорієм Веркієм Олешківським); с.Салтикова Дівиця і с.Вересом (осаджені Василем та Павлом Солтиками); с.Дорогинка (надане Миколаю Косаківському); с.Лосині голови та с.Крупичполе (заселені лановою шляхтою); Івангород (наданий для заселення Михайлу Воронячу); містечко Борзна (надане Щасному Вишлю). У цей же час осаджуються Батурин, Бахмач та Конотоп [3, с. 253–255].

Таким чином, до початку Смоленської війни навколо Ніжина виникає ціла низка сіл, містечок, укріплених городищ, які стали центрами подальшої колонізації регіону.

Після завершення Смоленської війни й обрання на польський трон короля Владислава IV у 1633 р., розпочався процес створення на території Чернігово-Сіверщини воєводства. Даний процес розтягнувся у

часі і тривав до початку 1640 року. Формально про створення Чернігівського воєводства було проголошено у 1635 році. У складі воєводства виокремлюються Новгород-Сіверський та Чернігівський повіти. До останнього увійшло і Приостер'я з Ніжином. Одночасно замість Ніжинського капітанства формується Ніжинське староство. Ніжинськими старостами у 1630-х рр. були Мартин Казановський та Миколай Потоцький.

У 1630-х рр. ускладнюється і розгалужується волосний устрій Задесення. На думку П.Кулаковського, однією з найбільш заселених у регіоні була Ніжинська волость. Захищена під час Смоленської війни Ніжинським замком вона не була пограбована і не зазнала демографічних втрат, навпаки, притік населення сюди з-за Дніпра збільшився і починаючи з часу перших козацьких повстань місто та його округа стало джерелом постачання людських ресурсів у інші частини Чернігово-Сіверщини [3, с. 282]. Поруч зі старими населеними пунктами волості (Кропивним, Безуглівкою, Липовим (Липовим Рогом), Талалаївкою, Березанкою, Прохорівкою, Чернігівкою, Білошапками, Переяславою, Плоским, Синяками, Володьковою Дівцею, Веркіївкою) виникають нові села: Будище (засноване між 1633 та 1637 рр.), Мильники, Хороше Озеро (після 1640 р.), Кукшин та Колесники (належні шляхтичу Петровському, а потім ніжинському лантвійту О.Цурковському), Євлашівка (тепер – Красносільське), Новий Поток, Крути та Печі [3, с. 282–283].

У 30-х рр. XVII ст. формуються і заселяються сусідні з Ніжинською волості: Дорогинська, що належала Косаковським і на яку претендував Ярема Вишневецький; Івангородська, Носівська (належала Адаму Киселю), Кобижчська (у 1641 р. куплена Миколаєм Кисилем у Миколая Фірлея Броневського), Мринська, Сиволозька (належала Солтисам), Борзенська (належала Вишлям). Не визначеним залишається, до яких волостей були причислені с.Крупичполе з навколишніми селами Максимівкою, Мартинівкою, Кульчинівкою, Борківцями і Красівцями, які належали ніжинській лановій шляхті (Малаховським, Скорупінським, Борковським, Заблоцьким, Годлевським, Колчинським та ін.). Не визначеною залишається приналежність села Лосинівки (осадженого лановою шляхтою).

Таким чином, з включенням Приостер'я до складу Речі Посполитої розпочинається власне цивілізаційний розвиток цього регіону. За кілька десятиліть з пустинного прикордоння Ніжинщина перетворюється у відносно густозаселений край привабливий для колонізації та господарського освоєння. Більше того, на кінець 1640-х рр. Приостер'я стає центром звідки здійснювалась колонізація північних та північно-східних регіонів Чернігівщини.

Крім колонізації та демографічного зростання прямим наслідком приєднання Ніжинщини до Речі Посполитої було включення регіону у процеси загальноєвропейського цивілізаційного розвитку. Поширення на регіон шляхетського самоврядування в межах спочатку Чернігівського князівства, а потім воєводства, запровадження в м.Ніжині Магдебурзького права сприяли еволюції місцевого соціуму в напрямку до європейських стандартів. А розбудова цивілізаційних інститутів (суду, адміністрації, церковної інфраструктури) стала запорукою подальшого динамічного розвитку.

Літератури

1. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633) / П. Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : матеріали науково-практичних конференцій / [за ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка]. – Ніжин, 2007. – С. 26–33.
2. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К., 2004.
3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006.
4. Кутшеба С. Очерк истории государственного и общественного строя Польши / С. Кутшеба. – СПб., 1907. – 287 с.
5. Грушевський М. Історія України Русі / М. Грушевський. – Т. V. – Київ.
6. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Острог, Варшава, Москва, 1999.
Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / підгот. П. Кулаковський. – 1999.
7. Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) / М. Василенко // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – Державне видавництво України, 1928. – С. 290–300.

О.В.Ростовська

Історія Магдебурзького права в Ніжині

Звернення до історії функціонування Магдебурзького права в Ніжині досить актуальне у зв'язку з процесом українського державотворення та розширенням функцій місцевого самоуправління.

Як відомо, в XV–XVII ст. українські землі, а в їх числі й Ніжин, перебували в статусі автономної частини Великого князівства Литовського, а згодом – у складі Речі Посполитої. У цей період значна кількість міст України жила за Магдебурзьким правом (назва топонімічно

пов'язана з німецьким містом Магдебургом, якому в 1188 році архієпископ Вікман видав грамоту-привілей на самоврядування).

У XIII ст. складається й оформлюється система правових норм, яка поширюється в Польщі, Литві, Чехії, Сілезії, Угорщині. На Україну норми Магдебурзького права прийшли не в німецькому оригіналі, а в переробці польських авторів XVI–XVII ст. М.Яскера, Б.Троїцького, П.Щербича, П.Кушевича і вже дещо відрізнялися від попередніх змістом конкретних норм [1].

Поява Магдебурзького права в середньовічній Європі була значним кроком на шляху суспільного поступу, оскільки це право тісно пов'язане з державотворчими процесами тієї доби [2]. Для центральної влади, як то литовський князь, або ж польський король, Магдебурзьке право було важливим чинником державного управління, оскільки вона розширювала свою соціальну базу, тримала під контролем магнатів, шляхту й отримувала в державну казну фіксовані податки.

Для міщан (жителів міст) – Магдебурзьке право було певною автономією в державі, оскільки правові основи (як побачимо на прикладі м.Ніжина) мали захищати від сваволі й деспотизму, зазіхань великих землевласників, магнатів, шляхти, що вимагали від міст натуральних податків, повинностей тощо. Таким був коронний гетьман, ніжинський староста Микола Потоцький, найбільший магнат на лівому березі Дніпра, володіння якого сягали від Ніжина на півночі до Кременчука на півдні [3].

Норми Магдебурзького права встановлювали виборну систему органів міського самоуправління та суду, визначали їх функції, регламентували діяльність купецьких об'єднань і цехів, регулювали питання торгівлі, опіки, спадкування, визначали покарання за злочини тощо. Отже, Магдебурзьке право заклало підвалини європейського лібералізму і демократії та стало суттєвою засадою громадянського суспільства.

Першими містами України, яким було надане Магдебурзьке право, були міста Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.) та інші. Чернігів отримав Магдебурзьке право в 1623 р., а Ніжин – у 1625 р. від короля польсько-литовської держави Сигізмунда III. Незадовго до цього Ніжин, як північна частина Лівобережної України, був приєднаний до польсько-литовської держави від Росії за Деулінською угодою 1618 року. Ця північна частина в очах польського уряду мала велике стратегічне значення і тому польський уряд вжив заходів для закріплення за собою цього краю. Найбільш дійовим і доцільним заходом для колонізації було надання містам Магдебурзького права.

Проблему Магдебурзького права в Ніжині досліджували досить відомі вітчизняні вчені-історики. Зокрема, М.Петровський, який працював у Ніжинській вищій школі, в своїй праці "Надання Ніжину Магдебурзького права в 1625 році" (1928 р.) розкрив причини надання цього права, його основні положення, писав про зміни, яких зазнало право протягом двох століть [4].

Серед сучасних дослідників-краєзнавців проблему Магдебурзького права в Ніжині висвітлюють І.П.Костенко, О.С.Морозов, О.П.Пономар, В.І.Симоненко, О.М.Уривалкін та інші.

На основі документальних джерел і наукових досліджень можемо констатувати, що якщо Ніжин перебував у складі Речі Посполитої з 1618 до 1648 рр. (30 років), то Магдебурзьке право функціонувало з 1625 р. до 1767 р. (142 роки). Завдяки Магдебурзькому праву Ніжин став розвинутим промисловим, торгівельним, науковим центром на Лівобережній Україні.

Автентична грамота Ніжина на Магдебурзьке право до нас не дійшла. Її зміст наводиться в королівському привілеї Ніжину, який видав цьому місту король Ян Казимир у 1659 році. Як повідомляє М.Петровський, ця автентична грамота Яна Казимира знаходилася між рукописами Ніжинської міської Думи, а з весни 1922 року – в книгозбірні Ніжинського інституту народної освіти (рукописний відділ), звідки зникла на початку 30-х років. Досі доля цього унікального документу невідома.

Документ розпочинається проголошенням мети, з якою надається Ніжину грамота: заселення міста, його укріплення для оборони рубежів. Король Сигізмунд III стверджував у жалуваній грамоті: "Городище наше Ніжин, що у князівстві Чернігівському розташоване, тепер новозаселене, щасливо з рук неприятельських завойоване. Ми, враховуючи, що це городище прикордонне Ніжин знаходиться на місці оборонному і має вали, не тільки приступи ворожі стримати, а й кордоном нашим коронним захистом бути може, дуже того бажаємо, щоби воно найкраще кріпилось та до оздоби приходило" [5].

З цією метою польський король надає такі пільги: "Ніжинські міщани, купці, ремісники, шинкарі, перекупці і всякий люд міської кондиції звільняється від іншої юрисдикції як своїми особами, так і майном, підлягають праву Магдебурзькому і юрисдикції міського уряду Ніжина" [6]. Для кращого розвитку торгівлі і ремесла міщанам Ніжина надано ще й низку інших пільг. Зокрема, їм було дозволено варити пиво, мед, робити солод, виробляти горілку і торгувати товарами не тільки свого виробництва, але й привозними виробами (зокрема винами). За користування цим правом міщани повинні були платити восени "капщизну" – 2,5 злотих від кожного промислу. Цей податок міщани повинні починати

платити з 1626 року. Надано ще міщанам Ніжина пільгу бути вільним від підводної повинності старостам, повинності ходити на ловецтво для старост, на рибальство й возити листи. Давати ж підводи міщани ніжинські повинні були за королівським наказом. Звільняючи міщан від обов'язків ходити на рибальство для старост, королівський привілей надавав їм одночасно право ловити вільно рибу в Острі та інших річках.

Для усунення конкуренції ніжинським міщанам, з боку приїжджих купців, останні мали право продавати свій товар у місті тільки оптом, так що роздрібна торгівля цілком залишалася в руках ніжинців.

Духовенство за цією грамотою повинне було підлягати: католицьке – біскупові Смоленському, а православне – архієпископові Смоленському, причому міський уряд не повинен втручатися в справи духовні і притягати духовенство до своїх судів.

Щодо структури міського уряду: створювався орган міського уряду – магістрат, який очолював війт. Першим війтом був хорунжий новгородський і ніжинський Щасний Вишль, який отримав за відбудову і заселення Ніжина містечко Борзну. Після його смерті війтів (обов'язково з християн) повинен був призначати король. Бургомістрів, лавників і ройців (радників) в Ніжині за грамотою повинні були обирати міщани напередодні Нового року з католиків і православних. До обрання першого міського уряду й принесення присяги, керувати Ніжином повинен був королівський ревізор. Офіційною мовою в Ніжина мала бути мова польська.

"На утримання міського уряду була відпущена земля: на війтівство 20 волок, на бурмістрів – 12 волок, на писарів – 4 волоки, на ратушний фільварок – 30 волок і млин Овдіївський на річці Остер" [7]. Крім того, на утримання міських інституцій було введено низку міських податків – торговельне мито від привозних товарів, вагові, мостові та інші повинності. На ці прибутки мала бути в першу чергу збудована ратуша з годинником, два будинки для приїжджих: з інших міст польсько-литовської держави – в самому місті; а другий – для московських купців – в околицях міста, а також повинні бути збудовані лазня та деякі інші будови. Міському урядові надавалося право утворювати в разі потреби відповідні цехи. Про цеховий устрій досить докладно, використовуючи найстарішу з досить відомих цехових книг Лівобережної України, висвітлює А.Ф.Шафонський [8].

Для оборони міста міщани повинні були налагоджувати в разі потреби міські укріплення і бути готовими до оборони. Королівським коштом наймалися "сотні рицарства городової козацької служби", зокрема саме вони стали основою для формування в 1648 році Ніжинського козацького реєстрового полку.

Надано Ніжину в цій грамоті і міський герб. Він зображав святого Георгія Побєдоносця на коні, який вражає списом змія. Цей герб був підтверджений привілеями Владислава IV у 1633 році та Яна Казимира в 1659 році. Грамота 1625 року лягла й надалі в основу користування Ніжином Магдебурзьким правом. У подальшій історії міста її не раз підтверджували відповідні особи.

Наступне підтвердження Магдебурзького права в Ніжині було зроблено за часів формування козацької держави Богдана Хмельницького. Так, Богдан Хмельницький не лише визнав право міста Ніжина на самоврядування, а й повторив польський варіант завоювання симпатії в іноземних жителів міста. Він у своїх універсалах від 1649, 1652 і 1657 рр. дарував грецькій громаді, яка проіснувала тут 200 років, привілеї та власний суд, звільнення від податків і повинностей, самоврядування. У цьому виявилася повага до свободи інших народів. "...Аби, яко звичай єсть в чужих краях, сами межи собою в справах купецьких вшелякие спори розсужали" [9].

У 1659 році за часів гетьманування Івана Виговського, після Конотопської перемоги українського війська над російським, ніжинці піднесли прохання до польського короля про підтвердження привілеїв на Магдебурзьке право, наданих місту в попередні роки. Польський уряд пішов назустріч ніжинцям, бажаючи завоювати симпатії міщан міста. 10 вересня 1659 року король Ян Казимир підтвердив право Ніжина користуватися й надалі наданими пільгами. Але ця спроба польського уряду не досягла поставленої мети. У Ніжині в цей час відбулося повстання частини козацтва під проводом В.Золотаренка проти польського війська, що стояло в місті; військо було знищене й повстанці звернулися за допомогою до московського воєводи О.Трубецького. 6 вересня його військо вже було в Ніжині.

У березні 1660 року Ніжин одержує підтвердження Магдебурзького права від російської держави. Безумовно, московський уряд теж мав на меті завоювати симпатії міського люду, що було потрібно в зв'язку з тим, що передбачався похід на Польщу, а також тим, що козацтво і старшина, які були обмежені в своїх правах на Переяславській раді 1654 року, вимагали повернення своїх прав і вольностей [10].

У грамоті російського уряду міститься підтвердження місту привілеїв, які раніше давали польські королі; право апеляції на магістратський суд у важливих справах до польського короля було замінене правом апеляції до Москви, до боярського суду; надано право обирати війта самим міщанам замість призначення, як це було в польські часи.

Усі попередні права і привілеї, а також і Магдебурзьке право, були підтверджені пізніше Петром Дорошенком під час його короткого гетьманування на Лівобережній Україні.

Іван Мазепа після обрання його гетьманом, універсалом 2 вересня 1687 року також підтвердив Магдебурзьке право Ніжина. Пізніше він його підтвердив 11 січня 1698 року в зв'язку з пожежею в Ніжині, під час якої згоріли попередні грамоти. У цьому універсалі Мазепа підтверджує право на володіння селами, котрі раніше належали міській ратуші, а також на право володіння млинами. Крім того, в універсалі вказується система врегулювання міських прибутків; визначається участь чужоземних і грецьких купців у загально-міщанських повинностях. Цей універсал Івана Мазепи підтвердив своєю грамотою російський цар Петро I в березні 1698 року. Гетьман Лівобережної України Іван Скоропадський також підтвердив Ніжину права і привілеї, котрі він мав раніше, універсалом від 25 лютого 1709 року.

Наступне підтвердження Ніжину Магдебурзького права було зроблено грамотою цариці Анни Іванівни 23 лютого 1736 року на прохання ніжинського війта П.Терновіста. Грамота визначала Ніжину права юридичні й економічні, які він мав раніше; ті ж маєтки й міські млини, котрі були захоплені сторонніми особами, мали бути повернені міській ратуші [11]. Останнім підтвердженням Ніжину попередніх прав і привілеїв за Магдебурзьким правом була грамота цариці Єлизавети Петрівни 11 грудня 1742 року. В ній міститься положення про звільнення ніжинських міщан від невірної покладених на них державних зборів.

Розглядаючи зміст грамот і універсалів, ми бачимо, що поширень тих економічних і юридичних пільг, котрі були надані Ніжину грамотою 1625 року, немає. Тільки грамотою царя Олексія 1660 року ніжинцям надавалося право обирати війта замість його призначення. Надалі ж міщани дбали лише про те становище, яке їм надавала грамота 1625 року.

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. становище міст гіршає, заможне козацтво і старшина, зміцнюючись економічно і юридично, конкурують з міщанами в промисловості й торгівлі. Крім того, виникає конкуренція міщанам з боку російського торговельного капіталу. В Ніжині представники російської влади не рахувалися не тільки з міською управою, але й з управою полковою і сотенною, тому міська влада слабшала і терпіла утиски. Становище міщан Ніжина було тяжчим, ніж міщан інших міст Лівобережжя, оскільки до конкуренції та утисків панства і російського торговельного капіталу, в Ніжині прилучалася ще й конкуренція міщанам з боку ніжинських греків, котрі, оселившись в XVI ст., утворили досить міцне грецьке братство.

Ніжинське шляхетство, як відомо, висунуло в параграфі 3 свого наказу вимогу щодо поновлення на Україні гетьманства та попередніх прав. Накази міщан Ніжина 1767 року яскраво засвідчують ті порушення прав і привілеїв, які спостерігалися в Ніжині у 1625–1767 рр. В умовах обмеження та ліквідації російським царизмом автономного устрою Лівобережної України, а з цим і полкової козацької адміністрації, ніжинський магістрат також зазнавав не лише втручання, а й порушення своїх привілеїв.

До Сенату надходили скарги і прохання про повернення свободи у вирішенні міських справ. Так, наприклад, 5 листопада 1740 року з'явився документ "Высочайшая резолюция на доклад Сенату "О содержании Нежинского магистрата по прежним привилеям и грамотам" [12]. У сенатській доповіді цариці Єлизавети вказувалося, що обговорення відбулося у зв'язку з проханням ніжинського вїта зменшити податки від магістрату до російської казни.

Ніжинський магістрат, турбуючись за благоустрій міста, відчував труднощі в поновленні міського бюджету, адже козаки й шляхта, не сплачуючи податків (оскільки мали свої органи самоуправління), становили 55% від населення міста. Невизначене правове становище щодо податків займали й інші групи міського населення та приїжджі купці. Так, накази міщан Ніжина до Законодавчої комісії 1767 року містять скарги на торгіву конкуренцію з боку греків та російських купців, на виснаження бюджету міста в зв'язку з витратами на побудову Єлизаветинської фортеці, на семилітню війну. Депутати вказують на врізані права магістрату з боку царської влади внаслідок законодавчих розпоряджень 1755 року, що зменшили прибутки до місцевої казни і звели компетенцію магістрату до вузької сфери – відати міщанським господарським побутом та малоприбутковими міськими регаліями [13].

Надалі виникають суперечності між місцевими органами влади – козацьким полком, міським магістратом і магістратом грецького братства, загострюються конфлікти, порушуються попередні домовленості. Зокрема, ніжинські міщани скаржилися на відхід міських земель і млинів до сторонніх власників; на захоплення частини земель військовими комендантами, в тому числі заселених магістратських сіл – Велика Кошелівка і Євлашівка, які й після виведення гарнізону відійшли до скарбу військового. До порушень прав відносилися заборона міщанам виробляти горілку, продавати приїжджими купцями товар уроздріб тощо.

Міщани шукали захисту в російського уряду. Цар вловив фатальні для державності України розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною і міщанством, і своєю опорою в боротьбі з гетьманом і старшиною

зробив міщан Ніжина [14]. Це сприяло перетворенню російської політики протекторату в інкорпорацію, і переведенню козацької старшини і чиновницького міщанства до рангу дворян.

Магдебурзьке право дедалі більше занепадало, аж поки у XIX столітті його юридично не скасував російський уряд. Запровадження абсолютистської влади царського самодержавства витіснило демократичні засади української самобутності, нівелювало національні особливості нашого краю.

У 1831 році указом Миколи I Магдебурзьке право було остаточно скасоване. Його місце посіло централізоване державне управління, але в ментальності українців вже були сформовані нові риси світобачення, якому були притаманні християнські цінності, демократизм, шляхетність, бажання будувати суспільне життя на основі правових норм.

Література

1. Уривалкін О. М. Історія України від стародавніх часів до XXI століття / О. М. Уривалкін, І. М. Конончук. – Ніжин, 2003. – С. 51.
2. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академія, 1999. – С. 98.
3. Морозов О. Біля витоків польської громади / О. Морозов // *Поляки в Ніжині* : зб. ст. і матеріалів. – К. : Знання України, 2002. Вип. 1. – 2002. – С. 41.
4. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році / М. Петровський // *Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.* – К., 1928. – С. 302–303.
5. Там само.
6. Там само. – С. 305.
7. Там само.
8. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 453–455.
9. Акты греческого Нежинского братства, изданные профессором А.П.Федотовым-Чеховским. – К., 1884. – С. 43–44.
10. Багалея Д. И. Мегдебургское право в Левобережной Малороссии / Д. И. Багалея. – Харьков, 1928. – С. 149.
11. Литвиненко М. Джерела історії України XVIII с. / М. Литвиненко. – Харків, 1970. – С. 18.
12. Максимович Г. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. / Г. Максимович. – Нежин, 1917. – С. 7.
13. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році / М. Петровський // *Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.* – К., 1928. – С. 322–315.

14. Кухта Б. З історії української політичної думки / Б. Кухта. – К., 1994. – С. 61.

О.В.Ростовська, Р.М.Желєзко

Гетьман І.Мазепа та Ніжинський козацький полк

Науковий інтерес до історії козацько-гетьманської доби, висвітлення діяльності політичних діячів із збереження української державності в контексті європейських зовнішньополітичних відносин XVII–XVIII ст. визначають актуальність даного дослідження. У 2009 р. виповнилося 300 років з дня поразки шведської армії під Полтавою та укладеного напередодні битви українсько-шведського союзу. Згідно наказу Президента України проводилися круглі столи, дискусії, бесіди за участю вчених, студентів, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з виступом гетьмана І.Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу. З'явилася можливість розширити спектр досліджень, проаналізувати історіографічну спадщину, краєзнавчі матеріали, зокрема, з історії Гетьманщини часів Північної війни (1700–1721). Ніжинський козацький полк протягом 1700–1709 рр. відіграв одну з ключових ролей в історії Лівобережжя.

Тривалий час вважалося, що всі ніжинці осудили виступ гетьмана І.Мазепи та залишилися вірними російському цареві Петру І. Українська історіографія фіксує, що були тут і прибічники гетьмана. Вивчення історії Чернігівщини, зокрема, Ніжинщини в 1700–1709 рр., потребує ще подальшого дослідження. Перспективи для цього є. Російська дослідниця української історії козацько-гетьманської доби, професор Санкт-Петербурзького університету Т.Яковлева повідомила, що в Ермітажі було знайдено 234 засмолені коробки з документами, що стосуються І.Мазепи та України 1709–1720 рр. До 1931 р. ці фонди були абсолютно засекречені, лежали в особливих підвалах Адміралтейства [1, с. 235; 2; 3]. Пізніше фонди перевезли до Ермітажу, розмістили в українських фондах, де вони й зберігалися до нашого часу. Немає сумніву, що в Санкт-Петербурзі зберігається Батуринський архів, вивезений до Росії О.Меншиковим у 1708 р. Для істориків України і Росії – це знахідка світового рівня, скарб, який допоможе по-новому вивчити історію Гетьманщини часів І.Мазепи та Петра І. Але, як слушно зазначає В.Тригуб: "Без енергійного втручання МЗС України, Секретаріату Президента тут не обійтись" [1, с. 235; 2, с. 3].

Історіографічна та суспільно-громадська інтерпретація життя і діяльності І.Мазепи нараховує понад 1000 позицій і оцінок, з яких 437 досить актуальні [3, с. 4]. Серед них виділяються: *діаметрально проти-*

лежні – зрадник, або ж – національний герой; *помірковано-зважені* – державний і політичний діяч, патріот; *асоціативні* – порівняння з Б.Хмельницьким, метою його національно-визвольної боротьби. Історіографію представляють:

1) козацькі літописи, які відображали І.Мазепу українським автономістом;

2) російська історіографія, яка за часів царя Петра I вважала гетьмана Малоросії І.Мазепу "головним сепаратистом" Російської держави – імперії;

3) вітчизняна історіографія XVIII–XIX ст. неоднозначно висвітлювала події. Історики Д.Бантиш-Каменський, М.Костомаров, М.Маркевич, О.Рігельман на основі документально-фактологічного матеріалу висвітлювали політичну, соціально-економічну та культурну діяльність гетьмана, але засуджували його відхід від царя. Суперечливі міркування простежуємо в історичних працях М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Лазаревського, Н.Полонської-Василенко, Д.Яворницького: як феодала – *звинувачують*; відступ від царя – *розуміють*; меценатську діяльність, вклад у розвиток культури – *звеличують*;

4) радянська історіографія обминала добу І.Мазепи, або ж засуджувала особу гетьмана;

5) зарубіжні та сучасні вітчизняні дослідження мають реабілітаційний характер оцінки постаті та дій гетьмана І.Мазепи. Українські науковці В.Горобець, О.Гуржій, В.Борисенко, Л.Мельник, Ю.Мицик, С.Павленко, В.Сергійчук, В.Смолій, Т.Чухліб, В.Шевчук та інші на основі широкого комплексу нових документів, використання історіографічної спадщини, здобутків зарубіжних наукових центрів реабілітують діяльність гетьмана. Вони стверджують: гетьман І.Мазепа виражав опозиційний царизму рух козацької старшини; Північна війна Росії проти Швеції спричинила антиколоніальне повстання у Гетьманщині; українсько-шведський союз передбачав звільнення України, але поразка під Полтавою посилила її залежність від імперського центру. Зокрема, Т.Яковлева у праці "Мазепа", що вийшла у серії біографій "Жизнь замечательных людей" відзначила, що серйозна російська історіографія (Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июля 1709. – М., 1989.) розглядає поразку "бунту Мазепи" як підставу для критики, забуваючи його заслуги і досягнення [4, с. 235].

Якщо історіографія доби Мазепи досить значна, то дослідження історії Ніжинщини, діяльності Ніжинського козацького полку в означений період ще потребують подальших напрацювань. Вагомий вклад у вивчення історії краю внесли Г.Самойленко і С.Самойленко, О.Морозов, О.Уривалкін та інші¹. В даній статті робиться спроба на фоні подій

¹ *Самойленко Г. В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій пол. XVII–XVIII ст. / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко. –*

Північної війни між Росією та Швецією, гетьманування І.Мазепи в 1700–1709 рр. розглянути: українсько-шведські й українсько-російські відносини, участь у них Ніжинського козацького полку, його роль у військових кампаніях; з'ясувати наслідки переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII для Ніжинського полку.

Ніжинський полк у контексті українсько-шведських відносин

Висловом відомого французького просвітителя Вольтера "Україна завжди прагла свободи" доцільно охарактеризувати всю історію України. Протягом століть кращі представники народу відстоювали своє право мати власну державність. Боротьба, що велася в різних формах та з перемінним успіхом, супроводжувалася як блискучими перемогами, так і фатальними для долі України поразками. Прагнучи відвоювати рідну землю від небажаних їм "покровителів", державні мужі не раз укладали союзницькі угоди. Наприклад, за часів Б.Хмельницького це були кримські татари, за П.Дорошенка – Туреччина, а в роки правління І.Мазепи – Швеція. Саме на допомогу останньої сподівалися українські гетьмани II пол. XVII – початку XVIII ст., підтримуючи із Стокгольмом тісні зовнішньополітичні відносини.

Історичний екскурс в українсько-шведські стосунки засвідчує про закономірність союзу І.Мазепи з Карлом XII. Перші відомі в історіографії згадки про українсько-шведські зв'язки датуються роками гетьманування Б.Хмельницького (1648–1657рр.), коли він розчарувався в укладеній ним з Московською державою угоді 1654 р. та вдався до рішучих дій щодо формування нової антипольської коаліції. До цих дій гетьмана спонукали пасивні дії російських військ з визволення українських земель у 1654–1655 рр. та Віленський мир 1656 р., підписаний між Річчю Посполитою та Москвою, що розбили наміри Б.Хмельницького про Гетьманщину з західним кордоном по річку Віслу. Показово, що гетьманський посол, сотник Роман Гапоненко, який мав обстоювати ідею західного кордону України, навіть не був допущений до переговорів [5, с. 11].

Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007 ; Морозов О. Ніжинські полковники: І.Обидовський / О. Морозов // *Просвіта*. – 1994. – № 4–5 ; Ніжинський протопол Максим Филімонович. – Ніжин : *Просвіта*, 2000 ; Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000 ; Ростовська О. Ніжинський козацький полк / О. Ростовська // *Сіверянський літопис*. – 2000. – № 3 ; Суспільно-політичне становище Ніжина в XVIII ст. // *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії*. – № 3: *Історико-культурологічний збірник*. Випуск 3 (6) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – Ніжин : ТОВ Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007.

Ніжинському полковнику Івану Золотаренку, який у 1654–1655 рр. на чолі Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків протистояв полякам на території Білорусії, було доручено встановити тісні зв'язки зі шведами, які також вели війну проти Речі Посполитої. І.Золотаренко, посідаючи посаду наказного гетьмана, безпосередньо листувався з королем, представниками вищого військового командування Шведського королівства. Відомий український історик М.Грушевський зазначав, що "...подробиць про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з шведами знов таки маємо дуже мало" [6, с. 1110]. Причинами цього є недостатня кількість джерел про ті події та незначна увага з боку дослідників до даної проблеми. Однак відомо, що на початку осені 1654 р. І.Золотаренко в листі до Карла X Густава висловлював радість з приводу того, що шведи захопили частину Речі Посполитої й обіцяв королю всяку допомогу з боку козаків із застереженням відповідної влади і честі його зверхника – гетьмана Б.Хмельницького. "Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає уваги для своїх козаків – "тих що під моїм рейментом Білоруським і Сіверським" (in meo regimine Bialoruscio et Sieuerscio)" [7, с. 1110]. Звертаючись до Радзейовського, І.Золотаренко просить шведське командування якнайшвидше відправити зі свого табору до козаків золотаренківського сотника Івана Петровича, який неодноразово ризикуючи своїм життям доставляв листи шведів до І.Золотаренка та козацькі відповіді королю.

У листі Карла X Густава до наказного гетьмана, датованому від 14 листопада 1654 р., йдеться про 10 тисяч козаків, що їх "ніжинський полковник обіцяв на підтримку королю під час його військової компанії у Польщі та Прусії" [8, с. 52–53]. І.Золотаренко пропонував шведам приблизно половину своєї армії, що могло значно послабити козацькі тили. Зваженою була відповідь шведського короля наказному гетьману, що "краще, щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно..." [9, с. 1110]. Такої ж тематики лист ніжинському полковнику надіслав Радзейовський 6 грудня 1654 р. У ньому йшлося, що 10-тисячний козацький корпус Швеції не потрібний, оскільки Пруссія, Підляшшя і майже вся Польща вже визнали владу шведського короля [10, с. 1111]. У цей час на вірність Карлу X присягнув коронний гетьман Речі Посполитої С.Потоцький, визнавши себе васалом Стокгольма. В 1655 р. під протекторат Швеції перейшло також Велике князівство Литовське [11, с. 9].

Досить швидко про обмін Б.Хмельницького та І.Золотаренка листами зі шведським королем дізнався російський уряд. У червні 1656 р. до Б.Хмельницького прибуло російське посольство, яке висловило гетьма-

ну своє відверте невдоволення відносно зовнішньої політики, на що Богдан Хмельницький відповів: "Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз і приязнь і згода давня. І шведи люде правдиві, – на що слово дали – додержують" [12, с. 13]. Б.Хмельницький до кінця свого життя в 1657 р. прагнув об'єднати всі українські землі за допомогою європейських держав, не розриваючи стосунків із Росією.

За часів гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.) проводилася широка зовнішня політика, спрямована на реалізацію державної ідеї. Вже на Генеральну козацьку раду в м.Корсуні, що відбулася 25 жовтня 1657 р., прибули послы зі Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансільванії, Молдови та Валахії. В оточенні козацької старшини, серед якої був присутній і ніжинський полковник Григорій Гуляницький (1657–1659 рр.) – вірний гетьманський соратник і учасник бою під Конотопом 1659 р., Іван Виговський оформив договір зі Швецією. Він передбачав визнання Карлом X незалежної України із включенням до її складу західного регіону по Віслу, а також територій Берестейського і Новгородського воєводств, що перебували в складі Великого князівства Литовського [13, с. 106].

Український історик Д.Дорошенко писав, що незважаючи на невдачу і відсутність протягом тривалого часу українсько-шведських стосунків (від І.Виговського і до І.Мазепи) "Швеція, як держава, що не межувала безпосередньо з Україною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найзручнішим союзником, що його в той час могла собі знайти Україна" [14, с. 173–174]. Безперечно, це розуміли І.Мазепа та його оточення.

Участь Ніжинського полку в подіях Північної війни 1700–1708 рр.

У серпні 1700 р. Російська держава, посиливши свій вплив на півдні внаслідок успішних воєн із Туреччиною, оголосила війну Швеції, що тривала 21 рік і ввійшла в історію під назвою "Північної". Головною метою даної війни було прагнення Росії здобути вихід до Балтійського моря та прорубати вікно в Європу [15, с. 55]. В даному контексті доцільно пригадати слова І.Франка про те, що коли "Росія відчиняла вікно в Європу", то Україна вже давно відчинила двері.

Північна війна, що спочатку велася далеко за межами України, стала непосильним тягарем для всього українського народу. Козакам Ніжинського полку судилося відіграти досить важливу роль на початковому етапі війни, що пояснювалося рядом чинників. По-перше, безпосередньо саме полкове місто Ніжин виступало одним із центрів козацтва на Лівобережній Україні. Військові підрозділи Росії постійно утримувалися поряд із Києвом, Переяславом, Черніговом і в Ніжині, який мав статус міста – фортеці з системою оборонних споруджень – кріпосний вал, стіни, башти, ворота. По-друге, на території Ніжинського

полку знаходилася тодішня столиця України – Гетьманщини м.Батурин, унаслідок чого полк постійно перебував у полі зору гетьмана. По-третє, на початку Північної війни ніжинським полковником був племінник І.Мазепи Іван Обидовський (1696–1701 рр.), який завдяки підтримці гетьмана активно долучався до участі в зовнішній та внутрішній політиці Гетьманщини.

Восени 1700 р. гетьман І.Мазепа за наказом Петра I посилав 12-тисячний корпус козаків у Прибалтику на допомогу російській армії, яка вступила у війну зі Шведським королівством. Наказним гетьманом козацьких військ був призначений ніжинський полковник Іван Обидовський. "Мазепа, доручаючи племіннику велике козацьке з'єднання, явно сприяв його загартуванню, змужнінню, набуттю досвіду в нелегких умовах війни. Та полки у складі 7290 вояків прибули до Нарви запізно". [16, с. 69]. 19 листопада російські війська зазнали поразки від шведської армії на чолі з Карлом XII. Після Нарвського перемир'я, Швеція зосередила свої військові сили проти Польщі, а Петро I – на зміцненні Пскова, Новгорода, Гдова і Печерського монастиря. В грудні 1700 р. сюди з 15-тисячний загоном козаків прибув наказний гетьман, ніжинський полковник І.Обидовський. У складі корпусу знаходилися полки: Ніжинський – 4 тис. козаків; Київський – 1 тис.; Чернігівський – 4 тис.; Стародубський – понад 1 тис.; Миргородський – 1 тис.; Прилуцький – 500 осіб. Крім того, під орудою І.Обидовського були наймані полки: полковника Пешковського і Федора Степановича (понад 1 тис.); полковників Дмитра Чечеля і Лук'яна Шульги – 1 тис. [17, с. 201].

За царським наказом козацький корпус розташувався у Пскові, Гдові та Печерському монастирі. Крім того, українці отримали завдання "ходити за рубез непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинской промысл над неприятельськими жилищами" [18, с. 263]. Рейдові операції козаків мали знищити продовольчі бази шведів, розпорошити їхні сили для охорони кордону. Сучасний історик В.Борисенко зазначає, що після Нарвської поразки козацька кіннота залишилася чи не єдиним боєздатним військовим підрозділом. Козаки не допустили прориву шведських військ на Новгород і Псков та тим самим дали можливість царю реорганізувати російську армію [19, с. 279]. Так, 16 грудня 1700 р. козацький загін, очолюваний Іваном Обидовським, за 30 кілометрів від Дерпта напав на півтисячний загін шведів і примусив його відступити. Наступного дня українці атакували ще більший ворожий підрозділ, після годинного бою самі відступили. Трохи пізніше козаки здобули перемогу поблизу Нейгаузена, під час оборони Гдова та в поході на Сиренськ. Початок нового 1701 року також відзначився постійними сутичками між українцями та шведами. Так, на

початку січня козаки на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом, який замінив хворого І.Обидовського, відбили вилазку шведів на Печерський монастир [20, с. 202]. Решта місяця пройшла в щотижневих походах до Марієнбурга та інших прикордонних містечок.

Отже, на рубежі 1700–1701 рр. козацьке військо на чолі з ніжинським полковником І.Обидовським, яке діяло в Прибалтиці, здобуло ряд успішних перемог над шведською армією, тим самим утримавши Карла XII від наступу після поразки Петра I під Нарвою.

Морально-психологічний стан козацько-старшинського складу війська, як свідчить ряд документів, був складним: козаки втомлені, виснажені хворобами; між полковниками розпочалися чвари й звинувачення. Київський полковник К.Мокієвський, який також належав до родинного кола І.Мазепи, звинувачував і принижував у присутності козаків молодого й вразливого І.Обидовського. Сучасний дослідник мазепинської доби С.Павленко в своїй праці наводить анонімний старшинський донос, написаний 1701 р. у Печерському монастирі під час зустрічі царського посланця Апраксіна. На бенкеті-прийомі київський полковник Костянтин Мокієвський "пана Обидовського вельми ляял и блазном называл и як хотел обезчестил, до шабли порываючися, от того пан Обидовський вельми плакал, а и перед тим на розних місцях перед всіми многократне пана стольника Обидовского зневажил и ляял..." [21, с. 70]. Зі старшинського доносу дізнаємося, що К.Мокієвський називав полковників, які брали участь у боях у Прибалтиці, зрадниками й особливо закидав це І.Обидовському, оскільки частина козаків І.Обидовського перейшла на бік литовського магнатського угруповання Сапегів – союзників шведів [22, с. 70]. Якими мотивами керувався К.Мокієвський? Суперництвом у боротьбі за булаву, кар'єристичною заздрістю, зневагою досвідченого полковника до молодого, чи намаганням продемонструвати свою вірнопідданість цареві? Цілком імовірно, що його патріотичні наміри визначалися й геополітичними симпатіями, вибором партнера. Про зміну в подальшому його поглядів свідчить факт, наведений Н.Полонською-Василенко: серед полковників, які перейшли з І.Мазепою до шведів був К.Мокієвський [23, с. 68].

Під час одного з рейдів на шведську територію ніжинський полковник І.Обидовський захворів, але все-таки виконував свої обов'язки та керував корпусом. Хвороба загострилася, стан наказного гетьмана погіршився. Полковник І.Обидовський помер від запалення легень у Пскові 31 січня 1701 р. [24, с. 7]. Як повідомляє Чернігівський літопис, 1701 р. "Иван Обидовський, полковник ніжинський, будучи гетьманом наказным, под Ругодевом, мыстом шведским, помер, похован в Печерском монастыру киевском" [25, с. 265]. Звістка про смерть І.Обидовсь-

кого сильно засмутила І.Мазепу, адже ніжинський полковник був його улюбленим племінником та надійним соратником [26, с. 56]. Навесні ніжинські та інші козаки повернулися додому. В столиці м.Батурині всі дізналися про неприємні подробиці походу. У листі до Головіна І.Мазепа скаржився на несправедливе ставлення російського командування до козаків, надмірне їх використання у воєнних операціях. Під час зимової кампанії багато з них втратили коней, захворіли. Крім цього, як зазначав гетьман Мазепа, росіяни на псковській землі їх ображали, били й 40 чоловік кинули у воду [27, с. 265]. Не дивно, що частина корпусу І.Обидовського перейшла на бік Сапегів та Карла XII.

Козаки сотні Ніжинського полку на чолі з наказним полковником ніжинським Л.Журахівським були серед 17 тис. козаків, які у вересні 1701 р. прибули знову до Пскова. За участі ніжинців був звільнений весь Юр'євський повіт, здобуті перемоги над шведами під Ряпиною мизою та Ерестфером. Наступні значні військові дії за участі ніжинських козаків відбувались у 1704 р. на Правобережжі, що тоді належало союзнику Росії – Польщі. Ніжинський полк у складі військ Д.Апостола перебував у складі російських військ генерала Брандта, яким вдалося відбити у шведів ряд польських міст, зокрема Варшаву. Однак ситуація кардинально змінилася, коли козаки перейшли під командування генерала Паткуля, який з ініціативи Петра I увів у козацькому загоні Данила Апостола пруські порядки, запровадив муштру, жорстокі покарання [28, с. 285]. Звістка про поневіряння козаків Апостола швидко поширилась по Україні й викликала обурення старшини політикою російського командування щодо українського війська.

У 1704 р. під час походу військ І.Мазепи на Правобережжя, за наказом Петра I, було придушено антипольське повстання С.Палія та тимчасово об'єднано Україну. С.Палій також прагнув об'єднання підпольської України з Гетьманщиною. За даними радянської історіографії, на початку 1704 р. лідери повстання за збереження козацького устрою на Правобережжі "Самусь та Іскра приїжджали на Лівобережжя, щоб домогтися прийняття їх разом з козацьким військом, населенням і визволеною ними територією під протекторат Російської держави. У Батурині, Переяславі та Ніжині відбувалися переговори" [29, с. 289]. Проте гетьман І.Мазепа рішуче відмовився бути посередником у цій справі, заборонив селянам і козакам переходити на правий берег Дніпра для участі у визвольній боротьбі вихідця з м.Борзни Ніжинського полку Семена Палія.

31 липня 1704 р. за наказом І.Мазепи С.Палій був заарештований і відправлений до в'язниці Батуринської фортеці, а рештки його повстанців розгромлені. Чому вчинив так І.Мазепа достовірно невідомо. Серед

низки відомих на сьогодні версій на увагу заслуговує та, яку висувують сучасні історики П.Михальчук та І.Куций. Згідно неї до Батурина надходила інформація про зацікавленість шведського короля залучити на свій бік С.Палія, щоб чинити розвідувальні акції та диверсії в тилу його супротивника короля Польщі Августа II [30, с. 65]. Тобто, якщо Мазепа в 1704 р. планував визволити Україну за допомогою Швеції, то Палій був непотрібний йому, як сильний конкурент.

Через невдачі у війні зі шведами загострилися відносини між Мазепою і Січчю. Так, у червні 1705 р. гетьман направив думному дякові Омеляну Українцеву (представник царя на півдні України) кілька сотень Ніжинського полку з наказом "приборкати тих псів запорозьців". Ніжинці прибули на Запорожжя, але доля вберегла їх від пролиття братерської крові. Петро I наказав виплатити запорожцям жалування. Ніжинський полк благополучно повернувся додому [31, с. 205–206].

Під загрозою нападів шведів у 1706 р. Україну заповнили тисячі російських військових, які розпочали широкомасштабні оборонні роботи. Зростали рекрутські набори, значно збільшилися і без того надмірні податки на утримання військ, спорудження укріплень, фортець, каналів, доріг тощо. Селяни, міщани, козаки та старшина були невдоволені політикою Петра I та І.Мазепи. Відомо, що прилуцький полковник Д.Горленко заявив гетьману: "Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу і кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі" [32, с. 24]. Для І.Мазепи настав час вибору: або з Петром I, який перетворював Україну на свою заложенницю при вирішенні великодержавницьких проблем, або з Карлом XII та С.Ліщинським. Зважаючи на те, що протягом 1706–1708 рр. гетьман вів таємні обміни листами з королями Польщі та Швеції, другий варіант ставав все більш реалістичним.

У вересні 1708 р. Карл XII зі Смоленщини повів армію не на Москву, як вважало російське командування і сподівався Мазепа, а на Україну. Біля Стародуба російські війська разом з Ніжинським і Переяславським полками дали відсіч частинам Лагеркрона [33, с. 210]. І.Мазепа одержує наказ Петра I з усіма козацькими полками йти на з'єднання з російською армією. З 10 козацьких полків в Україні було лише 3 – Миргородський, Лубенський і Прилуцький. Решта ж вела військові дії за межами України [34, с. 67]. Зокрема, Ніжинський полк перебував у Білорусії. Виведення і цих 3 полків залишало Україну беззахисною перед шведською армією. Для Мазепи це був вирішальний поштовх у виборі між Петром I та Карлом XII. 24 жовтня 1708 р. гетьман разом з 4 тис. козаків вирушив до

шведського табору, а 29–30 жовтня між українцями і Карлом XII було укладено всім відомий договір.

Реакція Петра I на договір була миттєвою. Російська армія на чолі з О.Меншиковим вогнем і мечем пройшла по містечкам і селам Ніжинського полку, а 2 листопада, після зради прилуцького полковника І.Носа, захопила столицю Гетьманщини – Батурин. Одночасно з цим з кінця жовтня 1708 р. Петро I розсилає по Україні грамоти, в яких описувалося зрадництво Мазепи і закликалось боротися проти його прибічників. Одна з таких грамот була надіслана ніжинському наказному полковнику Лук'яну Журахівському. В листопаді 1708р. в Глухові був обраний новий гетьман України – І.Скоропадський. Серед присутніх на виборах полковників був і ніжинський наказний Л.Журахівський. У цьому сотенному містечку Ніжинського полку, що стане майбутньою столицею Гетьманщини, влада умовно розправилася над І.Мазепою. На ешафоті було поставлено шибеницю та повішено опудало І.Мазепи, розірвано його патент на орден Андрія Первозванного, оголошено анафему та страчено героя оборони Батурина – полковника Д.Чечеля, спійманого в с.Обмачів ніжинськими козаками [35, с. 212].

Отже, протягом 1700–1708 рр. Ніжинський козацький полк прийняв активну участь у Північній війні на боці Росії, здобувши для неї ряд перемог. Однак поступово приходило усвідомлення того, що козацькі військові сили використовуються, як засіб для досягнення великодержавницької мети, без урахування інтересів Гетьманщини. Через це вже в Прибалтиці частина козаків І.Обидовського перейшла на бік Карла XII. Подальші роки війни показали, що союз зі Швецією, який був укладений 1708 р. Мазепою став останнім шансом для здобуття державності України нової історичної доби.

Наслідки переходу І.Мазепи на бік Карла XII для Ніжинського полку

Перехід І.Мазепи на бік шведів застав російського царя Петра I в с.Погребках поблизу Новгород-Сіверського. Розпочався широко-масштабний терор проти прихильників Мазепи та заміна їх "вірними людьми". 5 січня 1709 р. Петро I наказує канцлеру графу Г.Головіну відправити грамоту гетьману І.Скоропадському з наказом прибути в Ніжин і, розташувавши там свою ставку, "зібрати малоросійські війська і чинити спільно з великоросійськими військами... пошук ворогів" [36, с. 216]. Ставка гетьмана знаходилася в Ніжині з січня до березня 1709 р. Саме звідси козаки нападали на шведську армію. Ніжинський полк, залишався вірним Петру I. Зокрема, в Ніжинській фортеці утримувалися схоплені прибічники І.Мазепи із старшини та шляхти, сюди ж Головін відправив схоплену в дорозі дружину гетьманського керуючого О.Бистрицьку, родичку Мазепи [37, с. 216]. Ніжинський дослідник О.Ури-

валкін встановив, що І.Мазепа, бажаючи втримати за собою ніжинський полк, пише листа веркіївському сотнику С.Афанасьєву та радить йому і козакам не слухати наказів Л.Журахівського, І.Скоропадського. Але у січні 1709 р. князь Г.Долгорукий, який знаходився зі своїм штабом у Ніжині, послав сотні Ніжинського полку разом із російською дивізією генерал-майора Гінтера на штурм м.Прилук, де перебували шведи. Останні, не дочекавшись приходу солдат і козаків, полишають місто. З ними поїхали сім'ї соратників І.Мазепа. Ніжинські козаки повернулися додому.

До наших днів дійшла легенда, що на межі 1708–1709 рр. шведи спробували захопити Ніжин, але на його захист стали жінки. Вони, за відсутності в місті значних військових сил, підняли над стінами фортеці козацькі шапки і цим прийняли участь у відбитті шведського наступу, врятували місто. За їх кмітливість і відвагу цар, нібито, дозволив жінкам носити чоловічі шапки. Достовірність цієї легенди поставили під сумнів українські історики. Так, С.Павленко зазначає, що "місто справді могло цікавити Карла XII як одна з зимових квартир для війська. Проте ніжинські жінки не мали потреби вдавати з себе козаків при появі шведів і проявляти свій "патріотизм". Адже в Ніжині в листопаді 1708 р. і пізніше стояла велика російська залога. Так, з донесення Д.Голіцина Г.Головіну від 2 листопада дізнаємося: "Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина идти в Белую Церковь. А в Нежине оставил 2 полки". Тобто після спалення Батурина російські полки зайняли Ніжин [38, с. 320].

За даними ніжинського краєзнавця О.Уривалкіна, 16 червня 1709 р. козацький загін, в складі якого були і ніжинці, здійснив рейд у табір шведів, перейшовши Ворсклу біля с.Нижні Млини. Цей рейд дорого коштував шведам, оскільки існує припущення, що саме козак Ніжинського полку напередодні Полтави поранив кулею ногу Карла XII [39, с. 218]. Ніжинський полк на чолі з Л.Журахівським приймав участь у битві 27 червня 1709 р. під Полтавою. Більше ніж 40 тис. російська армія, в складі якої було 7 тис. козаків на чолі з С.Палієм, розгромила 30-тисячну армію Карла XII та майже 5-тисячний загін козаків І.Мазепа і К.Гордієнка. Петро I щедро нагородив усіх її учасників. Так, полковник Л.Журахівський, крім ряду сіл Ніжинського повіту (серед них Липів Ріг і Безуглівка), за підтримку царя разом зі старшиною отримав золоті медалі, а козаки – грошові премії по 200 тис. рублів [40, с. 120]. Водночас сотник глухівський Олексій Туранський став генеральним суддею [41, с. 251]. Натомість цар покарав усіх прихильників Мазепа в Україні та Ніжинському полку, зокрема. За даними ніжинських краєзнавців у центрі Ніжина, неподалік від Благовіщенського собору, знаходився будинок соратника І.Мазепа, колишнього писаря Ніжинського полку, а згодом генерального осавула Д.Максимовича, який разом з І.Мазепою

перейшов на бік шведів. Згідно з грамотою Петра I, будинок Максимовича, всі його села, хутори, поля й млини були передані у власність Ніжинської обителі, а його самого відправили на заслання [42, с. 121]. Репресій зазнали також представники українського духовенства. Зокрема, чернець Семен Остаф'єв з Батуринського Крупицького монастиря, намісниця Марфа, келійниця Марфа та служка Катерина (всі з Глухівського Успенського жіночого монастиря) [43, с. 252–253] Згідно історичної логіки та досліджень В. Кривошея, відбулися значні ротації в посадах ніжинського полку. Так, "новими сотниками стали В.Дмитрієв (Івангородська сотня) і Ф.Тарасович, обозним полковником – Л.Шрамченко; ще в 1708 р. сотником конотопським – Г.Костинецький" [44, с. 251]. Паралельно з цим, всі так звані "зрадники", які володіли землями в Ніжинському полку, були їх позбавлені на користь козацької старшини, яка була вірна Петру I. Так, І.Мазепа втратив землі в Кроливецькій, Коропській, Бахмацькій та Батуринських сотнях [45, с. 213], П.Орлик – с.Дрімайлівку, Д.Горленко – с.Роски та Вечурки [46, с. 252]. Зазнали поневірянь генеральний осавул Д.Максимович, чернець С.Остаф'єв та інші.

Отже, наслідки переходу гетьмана І.Мазепи на бік Карла XII та Полтавської битви 1709 р. стали вирішальним у долі України. Гіркий для гетьмана та його соратників фінал під Полтавою став не тільки особистою трагедією І.Мазепи, а і справжньою катастрофою для України. Суспільство було деморалізоване й придавлене масовим терором. За визначенням доктора політологічних наук О.Бойка, почався "форсований наступ на українську автономію", що було першим етапом (1708–1728) колоніальної політики Російської імперії щодо України у XVIII ст. [47, с. 183]. Образно висловився також історик-документаліст Ю.Мицик: "Російський чобіт став чавити українську державність з небувалою досі силою" [48, с. 69].

Ніжинський козацький полк опинився в епіцентрі подій Північної війни. Його учасники не лише приймали дійову участь у міжнародній політиці, військових кампаніях, а й зазнали різної долі: одні – отримали гроші, медалі, землі, посади в сотнях Ніжинського полку; інші – звинувачення, ув'язнення, позбавлення земельних угідь, вимушеної еміграції. Однак, справа І.Мазепи залишила глибокий слід у свідомості українців, який не змогли викоринити репресії, анафема, багатолітнє тавро зрадників. Протягом більше двох століть великодержавники називали національно-свідомих українців "мазепинцями", зрадниками, націоналістами. В даному контексті доцільними є слова науковців О.Ресента та І.Коляди, що "без мазепинського повстання, яке мов дзвін сколихнуло буття гетьманської України, дуже важко уявити собі рух за її волю" [49,

с. 296], таки здобути в 1991 р. Гетьман І.Мазепа став символом прагнення української патріотичної еліти до незалежності України.

Література

1. Яковлева Т. Архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 235–237 ; Тригуб В. Знайдено не розпаковані архіви Мазепи! / В. Тригуб // Народне слово. – 2008. – 9 жовтня.
2. Тригуб В. Знайдено не розпаковані архіви Мазепи! / В. Тригуб // Народне слово. – 2008. – жовтня. – С. 3
3. Реєнт О. Усі гетьмани України / О. Реєнт, І. Коляда. – Харків : Фоліо, 2007. – 417 с.
4. Таирова–Яковлева Т. Мазепа / Т. Таирова–Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 270 с.
5. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала / В. Брехуненко. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 64 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. IX, ч. II. – Нью-Йорк : Книгоспілка, 1957. – 1630 с.
7. Там само.
8. Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович / О. Морозов. – Ніжин : Просвіта, 2000. – 148 с.
9. Грушевський М. Історія України – Руси / М. Грушевський. – Т. IX, ч. II. – Нью-Йорк : Книгоспілка, 1957. – 1630 с.
10. Там само.
11. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала / В. Брехуненко. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 64 с.
12. Субтельний О. Мазепинці / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 239 с.
13. Смолій. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / Смолій, В. Степанков. – Київ : Альтернативи, 1997. – 367 с.
14. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля ; Київ : Глобус, 1991. Т. II. – 1991. – 349 с.
15. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 72 с.
16. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 602 с.

17. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. – 275 с.
18. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.
19. Борисенко В. Й. Курс української історії / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1997. – 615 с.
20. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. – 275 с.
21. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 602 с.
22. Там само.
23. Полонська–Василенко Н. Історія України / Н. Полонська–Василенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля; Київ : Глобус, 1991.
Т. 2. – 1991. – 349 с.
24. Морозов О. Ніжинські полковники: І.Обидовський / О. Морозов // Просвіта. – 1994. – № 4–5. – С. 6–7.
25. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.
26. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 72 с.
27. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.
28. Борисенко В. Й. Курс української історії / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1997. – 615 с.
29. Історія української РСР. – К. : Наукова думка, 1979. – Том II. – 616 с.
30. Михальчук П. Курс лекцій з історії України : в 4 ч. / П. Михальчук, І. Куций. – Тернопіль : Астон, 2007.
Ч. 2. – 2007. – 480 с.
31. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. – 275 с.
32. Субтельний О. Мазепинці / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 239 с.
33. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. – 275 с.
34. Полонська–Василенко Н. Історія України / Н. Полонська–Василенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля; Київ : Глобус, 1991.
Т. 2. – 1991. – 349 с.
35. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. – 275 с.
36. Там само.

37. Там само.
38. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 602 с.
39. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. – 275 с.
40. Ніжин із глибини віків... / [упоряд. Л. Петренко]. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – 428 с.
41. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. – К. : Стило, 2004. – 391 с.
42. Ніжин із глибини віків... / [упоряд. Л. Петренко]. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – 428 с.
43. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 304 с.
44. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. – К. : Стило, 2004. – 391 с.
45. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.
46. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. – К. : Стило, 2004. – 391 с.
47. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – К. : Академія, 2006. – 687 с.
48. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2007. – 72 с.
49. Реєнт О. Усі гетьмани України / О. Реєнт, І. Коляда. – Харків : Фоліо, 2007. – 415 с.

О.В.Ростовська

Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в XIX столітті

Ніжин, тисячолітнє місто Київської Русі, входить до нової системи координат міжнародних відносин незалежної України. Історична доля поєднала Ніжин з Грецією як у минулому, так і нині.

Започаткувала ці стосунки доба, коли церковні і культурні взаємини Південно-Західного регіону Київської Русі сприяли появі в Україні грецьких купців. Торговельними пільгами підтримував рух греків на українські землі польсько-литовський уряд. Оселенню греків сприяли і часті подорожі грецького духівництва в XVI–XVIII ст. В умовах вибору-

вання державності України гетьмани пов'язували з греками надії на розвиток української торгівлі і промислів. У середині XVII століття, рятуючись від турецьких завойовників, греки заснували в Ніжині свою колонію.

Більш як 200-літнє існування в Ніжині грецької общини привертало і привертає увагу багатьох дослідників. Зокрема, відомий історик К.В.Харлампович так визначив її місце: "Грецька колонія в Ніжині – це є видатне явище в історії не тільки України, а й усієї колишньої Російської імперії [12, с. 1]. Грецьким містом назвав Ніжин мандруючий по Малоросії володимирський губернатор князь І.М.Долгорукий, хоч і включив до нащадків древніх еллінів, євреїв і вірмен [1, с. 12]. Дослідник XIX ст. А.Ф.Шафонський зауважив, що "Нежин особливо торгом греками производимым знаменит, без которых он, может быть, и не был бы в том состоянии, в каком он действительно есть" [15, с. 467]. Завдяки грецьким купцям Ніжин мав торговельні зв'язки з Грецією, Росією, Польщею, Австрією, Німеччиною, Італією, Туреччиною, Румунією, Угорщиною, Голландією.

Історія грецької общини в Ніжині має значну історіографію. Проблема виникнення і діяльності грецької общини присвятили свої дослідження історики минулого: Д.Н.Бантиш-Каменський, А.А.Дмивський, В.О.Ейнгорн, О.М.Лазаревський, М.М.Плохинський, Н.К.Сторожевський, А.І.Савва, К.В.Харлампович, А.А.Федотов-Чеховський, А.Ф.Шафонський та сучасні ніжинські краєзнавці І.П.Костенко, Г.В.Самойленко, В.І.Симоненко, О.С.Морозов, О.В.Пилипенко, В.Г.Любченко та інші. Однак збереглися ще численні архівні матеріали, які розширюють наші уявлення про суспільно-економічне і духовно-культурне життя греків у Ніжині.

Історичною особливістю грецької громади в Ніжині, що виділяє її серед інших, є давність і тривалість існування поселення греків, у Ніжині: з 40–50-х років XVII ст., коли Богдан Хмельницький своїми універсалами дарував їм привілеї, до 1872 року, коли Сенатом Російської імперії було закрито грецький магістрат, хоч греки ще залишалися жителями міста [14].

Б.Хмельницький, виборюючи і шануючи право на свободу українського народу, з такою ж повагою ставився й до інших народностей: "... аби, яко звичай єсть в чужих краях, сами межи собою в справах купецких вшелякие sprawy розсужали" [8, с. 48].

Поступовий процес розпаду грецької громади зокрема, був викликаний заснуванням нових торговельних центрів на півдні України (Таганрог, Одеса, Очаків, Херсон), куди переселялися греки, та обмеженням російським абсолютизмом органів місцевого самоврядування. У

20-х роках XIX ст. закони Російської імперії почали обмежувати торговельні права греків і говорити про недоцільність грецького магістрату, як органу самоуправління. Тому в 50-х роках XIX ст. у Ніжині почала переважати дрібна торгівля, оскільки заможніші купці почали перебиратися до Одеси, Кишинева, Таганрога, Петербурга.

Наступною особливістю є абсолютна і відносна чисельність ніжинської колонії порівняно з іншими грецькими колоніями Росії. Припливу греків до Ніжина на постійне проживання сприяв універсал гетьмана І.Мазепи від 1687 року, який був першим законодавчим актом, що закріпив права, надані попередніми гетьманами чужоземним купцям, і затвердив привілеї за ніжинськими греками. Якщо в попередні роки до Ніжина прибувало 1–2 чоловіки, то в 1696 році – 10 [12, с. 18]. У 1846 році греків налічувалося 1800 чоловік і вони становили 7% жителів міста. Особливо виділялася ніжинська община правами і привілеями, які були надані їй гетьманами України і підтверджені царським урядом Росії: власний суд, звільнення від оподаткування й виконання державних повинностей, самоврядування [10, спр. 267, арк. 26]. Причому юрисдикція їх власного уряду (братство, компромісний суд, суд грецького братства, грецький магістрат) поширювалася не лише на греків, що оселялися в інших містах, але й на волохів, сербів, болгар, охрещених турків, євреїв, які визнавали грецьку культуру, віру й мову. Про підлеглість церкви і пресвітера ніжинської грецької общини безпосередньо Київському митрополиту засвідчує другий Універсал І.Мазепи від 19 жовтня 1696 року [12, с. 18]. З'являється і новий момент у стосунках греків з місцевим населенням. І.Мазепа наголошує на взаємоповазі, а при не вирішенні спірних питань дозволяє апелювати безпосередньо до гетьмана.

Грецька громада ревно відстоювала даровані їй свободи. Так, 29 жовтня 1774 року до російської цариці Катерини звернулася депутація ніжинських греків з нагадуванням про їх особливі права і вольності: "... бывшие малороссийские гетьманы, считая от Б.Хмельницкого до И.Скоропадского, человеколюбием и единоверием будучи побужденными, предусматривая от того приращение своим доходам, а людям выгоду, заохотили предков переселиться в г. Нежин, дав им вольности..., освобождая их от всех податей, постоев и снабдив их на те права и вольности универсалами". Зіслалися греки також на укази Петра I і його наступників від 1710, 1734, 1742, 1769 років та ордер Рум'янцева. Катерина II видала царську грамоту з 5-ти пунктів прав і привілеїв та нову печатку з гербом і написом: "Печать Ея Императорского Величества Греческого Нежинского Магистрата". За цю царську милість греки грічно вітали Катерину II, коли вона, подорожуючи до

Криму, заїхала в січні 1787 року до Ніжина. Ще двічі царі Павло II Олександр I затверджували свободолюбиві інтереси грецької общини м.Ніжина [12, с. 64, 65, 184, 185].

Досвід грецької громади в Ніжині не був застосований в інших містах Російської імперії. Зокрема, коли в Одесі в 1797 році засновувався міський магістрат, то місцеві греки мали право, обиратися в судді, але "не по примеру нежинского, который имеет собственные древние привилегии, кой жителям Одессы присвоены быть не могут" [12, с. 1].

Значний вплив мала грецька община на духовно-освітнє життя Ніжина: популяризація й поширення православ'я, науки та освіти через відкриття церков, першої в Ніжині школи, училища; книговидавнича діяльність братів Зосимів, поповнення бібліотек і шкіл церковними та науковими книгами, культурно-освітня діяльність греків та вихідців із грецької общини, взаємозв'язок з освітніми закладами міста.

Ще з часу свого поселення в Ніжині греки за дозволом Вселенського патріарха Іакова побудували дві власні церкви, які стали духовним центром общини. Київський митрополит Варлаам Ясинський затвердив у 1696 році право греків "... имети союз духовны братолюбный з церковного братства", і побудувати при церкві школу і "шпиталь" [8, с. 13–14]. Цю митрополічу грамоту затвердив І.Мазепа.

Будівництво церков та організація церковного братства в Ніжині стали можливими завдяки енергійній діяльності священика Христофора Димитрієва, який добився дозволу в 1680 році від Константинопольського патріарха і архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Лазара Барановича [4, с. 69].

Ніжинська грецька школа відкрита у 1696 році як школа грецького братства. Спочатку вона містилася в Михайлівській церкві, а потім у спеціально для неї збудованому поряд із церквою дерев'яному будинку. Термін навчання був два роки. Тут, крім грецької, вивчали російську мову, арифметику, малювання, початки географії і Закон Божий.

До школи, як правило, приймали дітей мешканців грецької колонії, але були й винятки. Так, 1748 року ніжинську грецьку школу закінчив Бантиш-Каменський М.М. (1737–1814) – український і російський історик та археограф, який вчився в Київській і Московській духовних академіях, Московському університеті. З 1762 року і до кінця життя він працював у архіві Колегії закордонних справ у Москві, де пройшов шлях від архіваріуса до керуючого архівом.

Ніжинське грецьке братство та діюча при ньому школа на довгий час стають центром грецької культури в Україні. Значні кошти з капіталу ніжинських купців йшли на розвиток освіти. У 1811 році зусилля ніжинських греків зі створення училища увінчалися успіхом. В указі царя

Олександра I говорилося: "Мета створення цього учбового закладу була та, щоб грекам, переважно тим, що проживають в Ніжині, дати можливість прилучати до освіти своїх дітей" [10, спр. 169, арк. 1]. Однак відкриття училища загальмувала загроза поневолення України французькою армією Наполеона та пануванням "аракчєсвщини". Лише в 1815 році бургомістр С.К.Буба почав збирати пожертвування багатих греків для утворення училища. Зібрано було 84 тис. карбованців, і 22 січня 1817 року училище, назване на честь імператора Олександрівським, було відкрите. Орлеаном святого Володимира був нагороджений його засновник бургомістр С.К.Буба [7, с. 55]. В училищі діяв статут повітових училищ з додатковим вивченням грецької мови. Директор обирався з місцевих греків на 3 роки і по учбовій частині підпорядковувався директору Ніжинської гімназії вищих наук, а згодом лицю князя Безбородько. На початку 1821 року, на запрошення Олександрівського грецького училища до Ніжина з Греції прибув учитель еліно-грецької мови Христофор Миколаєвич Ієропєс, який 13 січня 1822 року був затверджений також учителем грецької мови в Гімназії вищих наук князя Безбородько. У вересні 1824 року Х.М.Ієропєс отримав звання молодшого професора грецької мови і словесності. Викладання грецької мови в Гімназії вищих наук пояснюється тим, що її попечитель граф А.Г.Кушєлев-Безбородько виявив співчуття і милосердя до бідних грецьких сімейств, що рятувалися в Росії від турецького гніту, і взяв на своє утримання в Гімназії шістьох вихованців-хлопчиків 9–12 років: Котопулі, Стефана Гютєна, Костянтина Базилі, Єгора Ксинєлі, Івана Сканаві та Івана Анастасієва Агалє [5, с. 109].

Після перетворення у 1832 році гімназії в лицей і ліквідації кафедри грецької мови Х.М.Ієропєс у 1833 році був звільнений від посади професора, але залишався вчителем Олександрівського грецького училища до 1841 року, а пізніше працював у Київській гімназії до 1851 року [5, с. 109–110].

Безперечно, що спілкування гімназистів-греків і учнів училища відбувалося як на богослужіннях у церквах, так і в позанавчальний час. Зокрема, в Олександрівському училищі була власна бібліотека з рідкісними та старовинними книгами грецьких і латинських класиків: Венеціанське видання 1504 року, риторичні твори Демосфєна, видання Альдинга 1513 року про Платона, Венеціанське видання 1541 року, твори Галлена 1544 року, твори Гомера [7, с. 55]. Крім греків, в училищі у 1823 році навчалося 20% учнів інших національностей [10, спр. 1, арк. 89].

Грецький магістрат брав на себе звільнення учнів училища від сплати за навчання [13, спр. 3399, арк. 2–3]. Велику роль у матеріальній

підтримці розвитку національної культури й освіти відіграла благодійна діяльність ніжинських меценатів братів Зосимів. Благородного походження, маючи прекрасну освіту, вони всі власні кошти витрачали на благодійні справи – будівництво церкви, інвалідного будинку, утримування найбідніших членів грецького братства, книгодрукування, пожертвування на Московський університет, Медико-хірургічну та комерційну академії. Систематично підтримували брати Зосими духовні, культурні та матеріальні зв'язки з Грецією. У місті Яніні заснували училище на 300 дітей, забезпечували учбові заклади Греції книгами з історії, філософії, богослов'я, медицини, географії тощо [6].

На культурно-освітнє життя грецької громади в Ніжині в XIX столітті впливали політичні процеси та урядові дії правителів Росії. Революційний виступ декабристів у 1825 році, виникнення масонських лож і товариств, які ставили питання розвитку свободи, прогресу, української державності, викликали по всій Російській імперії хвилю репресій, залякувань, пересторог.

У документах грецького училища зберігається форма підписки працівників народної освіти про неналежність до таємних товариств і масонських лож: "Я, нижчепідписаний, дав цю підписку в тому, що ні до яких таємних товариств і масонських лож як усередині Росії, так і за кордоном не належав і належати не буду" [10, спр. 150, арк. 20].

У своїх проповідях священики намагалися "врятувати" юнаків від "руйнівних" ідей. Так, законовчитель грецького училища священик І.Чернявський у 1837 році в проповіді викривав французьких енциклопедистів і Вольтера, засуджував декабристів як "ворогів батьківщини, що відступили від праведної віри", закликав до вивчення Закону Божого і прохав Миколу І збільшити години на вивчення законів віри [10, спр. 11 а, арк. 162].

Ніжинський магістрат змушений був ураховувати обставини політичного життя і на засіданнях у 1838 році вирішував питання: про розподіл предметів викладання між вчителями грецького училища [13, спр. 3383, арк. 3], про вимогу директора Олександрівського училища Г.Манцова відмінити викладання німецької мови і запросити вчителя грецької мови [13, спр. 3383, арк. 41]; про пропозицію Миколи Зосима запросити в церкву на грецькому кладовищі священика із росіян: "... почитаю приличны и вместе полезным, чтобы общество определило особенного священника из россиян... а для жительства его предлагаю выстроить на том же кладбище собственным моим иждивением особенньш с надлежащими удобствами домик" [13, спр. 3383, арк. 38]. Тому й звертається в 1842 році Грецький магістрат до директора ліцею Х.А.Екеблада, який згідно статуту був куратором Олександрівського

училища, з проханням призначити на його кафедру вчителем грецької мови отця І.Чернявського – священика ніжинської Соборно-Миколаївської церкви, який мав "достаточний в греческом язике и к преподаванию способность на оснований атестата" [13, спр. 3384, арк. 1–1 зворот]. Х.А.Екеблад коректно, але вимогливо заявив, що ієрею І.Чернявському необхідно витримати екзамен на вчителя грецької мови, представити посвідчення в своїх знаннях згідно вимог Міністерства народної освіти і лише після цього він зможе клопотатися перед вищим начальством про призначення священика вчителем [13, спр. 3384, арк. 7]. Таким чином, політична благонадійність, законопослушання і віросповідання поступилися місцем перед професійними знаннями. Х.А.Екеблад запроваджує в Грецькому училищі притаманну йому акуратність через накази директору, суворі порядки, дисципліну, нагляд як за учнями, так і вчителями та службовцями. Сторожі наказувалося не впускати на подвір'я євреїв і старців; учням з'являтися в училищі не раніше 7-ої години ранку, а виходити не раніше першої години дня; вчителі мушили отримати попередню згоду Екеבלада на відпустку навіть на короткий час і особисто йому засвідчити своє повернення [10, спр. 3, арк. 82; спр. 33, арк. 2]. Змінюється і соціальний склад учнів училища: обмежується доступ дітей селян і зростає – дворян. Керівництво грецького училища, виконуючи вказівку царських жандармів від освіти, не допускало селян до навчання, побоюючись, що воно зіб'є їх з глузду "читанням гидотної теперішньої літератури". Так, у звітах за буремний 1848 рік начальство ставило собі в заслугу те, що в училищі не навчаються діти селян [11, спр. 1064, арк. 21]. Зате зростала кількість дітей дворян та інших привілейованих класів. Якщо в 1850 році навчалось 11 дітей дворян, то в 1852 – 20 [10, спр. 3, арк. 5; спр. 127, арк. 2]. Зменшення кількості греків у місті привело до зменшення учнів грецької національності в училищі. У 1860 році в училищі на 46 учнів припадало лише 5 ніжинських греків [10, спр. 240, арк. 6]. Заслугою грецької общини в Ніжині було її намагання розвинути жіночу освіту. Незважаючи на належну кількість учбових закладів у місті, жінок навчалось дуже мало. На 387 учнів чоловічої статі припадало в 1854 році лише 20 дівчаток. Це й змусило грецький магістрат клопотатися про перетворення грецького училища в жіноче. Випускник Ніжинського ліцею, письменник М.В.Гербель писав у 1854 році: "Грецькому магістрату випала завидна доля збудувати фундамент для виховання жіночої статі в Ніжині" [5, с. 8]. Однак надії залишилися нездійсненими. Прихильникам жіночої освіти протистояв гласний міської думи, ніжинський грек І.Спіліоті, який на рішення міської думи про необхідність перетворення грецького училища 7 лютого 1873 року доказово заперечив, що "училище утримується за

рахунок процентів особливого капіталу, який виник внаслідок пожертвувань ніжинських греків, якщо буде інший заклад, то цим самим буде порушена воля жертвователів" [9, спр. 1526, арк. 35]. Грецьке училище проіснувало до 1919 року, не змінюючи своєї програми, хоча й відбувалася зміна кількісного, національного і релігійного складу вихованців. Якщо в 20–40-і роки XIX століття всі учні були православні, то в 50–60-ті роки з'являються декілька лютеранок, а в 1913 році на 89 вихованців училища припадає 53 іудейського віросповідання [9, спр. 1258, арк. 9]. Отже, ніжинські греки дотримувалися істинно християнської віри, шануючи свободу віросповідання всіх громадян. Греки сприяли не лише освіті, але й музичній культурі. Так, у "Листі про ніжинських греків", що його надруковано в "Украинском Альманакх" за 1831 рік описується вокальна й інструментальна музика палікарів-учасників повстання князя Іпсиланті, що опинилися в Ніжині [12, с. 2]. Греки внесли свій внесок в архітектуру міста, яка й понині є його окрасою і надає особливого колориту Ніжину: церква Архангела Михайла, Всіхсвятська церква, які зведені у візантійському стилі; Олександрівське грецьке училище, купецькі будинки XVIII – початку XIX століття, грецька церква на кладовищі початку XIX століття, інвалідний будинок для збіднілих греків. У XIX столітті всі ці споруди були одухотворені життям грецької громади в Ніжині. Про значний внесок грецької громади Ніжина в духовно-релігійне життя України писав часопис "Православное обозрение". У 1885 році надрукована стаття А.А.Дмитрієвського "Греческие нежинские храми и их капитальный вклад в Церковно-Археологический Музей при Киевской Духовной Академии", в якій подані відомості про книги, рукописи, службові предмети, що перейшли до музею від грецької ніжинської Михайло-Архангельської церкви [12, с. 4]. У XIX столітті йшов поступовий процес нівелювання й асиміляції греків, що відбувся на їх чисельності, зовнішньому вигляді, побуті, мові, навіть церковній службі, де грецьку мову теж поступово забуто. Про це з іронією писав М.В.Гербель : "У Ніжині є грецький магістрат, грецьке училище, є навіть кілька мешканців з грецьким обличчям і грецькими прізвищами, але греків немає. Всі так звані греки не вміють розмовляти грецькою мовою, зате добре розмовляють малоросійською, як справжні тубільці" [5, с. 8]. Це було результатом як об'єктивних процесів асиміляції, включаючи й одруження греків з українцями та росіянами, так і суб'єктивної політики абсолютистської імперії, яка нехтувала національними особливостями в ім'я "єдиної і неділимої Росії Нині відновлюються духовні зв'язки Україна-Греція, Ніжин-Яніни. Восени 1993 року Ніжин тепло зустрів представників сонячної Елади, подальші стосунки знаходять конструктивне продовження задля взаємозбагачення культур і народів.

Література

1. Бережков М. И. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников / М. И. Бережков. – Нежин, 1895.
2. Греки в Ніжині. Реконструкція Ніжина кінця XVIII – поч. XIX ст. Планмалюнок. – Київ, 1993.
3. История городов и сел УССР. Черниговская область. – К., 1987.
4. Костенко І. П. Грецькі храми в Ніжині / І. П. Костенко, О. С. Морозов // Київська старовина. – 1993. – № 2.
5. Лицей князя Безбородько. – Санкт-Петербург, 1859.
6. Морозов О. С. Брати Зосими / О. С. Морозов // Просвіта. – 1993. – № 4.
7. Сторожевський Н. К. Ніжинські греки / Н. К. Сторожевський. – К., 1863.
8. Федотов-Чеховский А. А. Акты Греческого нежинского Братства / А. А. Федотов-Чеховский. – К., 1884.
9. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині, ф. 5, оп. І, спр. 1526, арк. 35 ; спр. 1258, арк. 9.
10. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині, ф. 220, оп. І, спр. 267, арк. 26 ; спр. І, арк. 89; спр. 3., арк. 82 ; спр. 11а, арк. 162 ; спр. 33, арк. 2 ; спр. 150, арк. 20 ; спр. І, арк. 5, спр. 127, арк. 2 ; спр. 169, арк. 1 ; спр. 240, арк. 23.
11. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині, ф. 378, оп. І, спр. 1064, арк. 21.
12. Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII) / К. В. Харлампович. – Ніжин, 1929.
13. Чернігівський обласний державний архів, ф. 101, оп. І, спр. 3383, арк. 3, 38, 41 ; спр. 3384, арк. 1–1зв., 7 ; спр. 3399, арк. 2–3.
14. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – Київ, 1990.
15. Шафонський А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – Киев, 1851.
16. Україна – Греція: історія та сучасність : тези міжнародної наукової конференції. – К., 1993.

О.В.Крупенко

Особливості економічного розвитку Ніжинського повіту в другій половині XIX ст.

У сучасних умовах становлення ринкових відносин особливий інтерес викликає аналіз ситуації, яка склалася в Російській імперії після проведення так званих Великих реформ, що докорінно змінили соціально-економічну структуру і, значною мірою, політичну систему держави. В Україні відчуються певні труднощі у вирішенні завдань щодо модернізації господарства, тому особливе значення має ретельне вивчення досвіду історичного минулого. Назріла потреба сучасного переосмислення багатьох аспектів пореформеної індустріалізації.

З огляду на це, актуальною є проблема дослідження інноваційних процесів у промисловому секторі окремих регіонів українських губерній протягом другої половини XIX ст. Без її глибокого вивчення практично неможливо, на думку автора, з'ясувати питання періодизації і характеру переходу суспільства від застарілих середньовічних до ринкових відносин, формування нових верств і станів населення, становлення товарно-грошових відносин у містах і селах України в пореформений період, а також простежити регіональну специфіку.

Дослідники неодноразово зверталися до вивчення характеру і наслідків буржуазних реформ другої половини XIX ст. Проте знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує вкрай низький рівень вивчення проблеми, особливо стосовно окремих специфічних районів Наддніпрянської України.

Радянська вітчизняна історіографія надавала перевагу аналізу процесам у сільському господарстві, характеристичі економічно-правового становища різних верств у XIX ст., що сприяло вивченню історії селянства в цілому. Стосовно розвитку фабрично-заводського виробництва, то мова переважно йшла про визначення загальноімперських тенденцій. Однак усі ці праці не мали узагальнюючих висновків, більшість аспектів залишалися недостатньо вивченими, що не дозволяло об'єктивно проаналізувати модернізаційні процеси [1].

Помітне пожвавлення наукових досліджень спостерігалось у 50–80-х рр. XX ст. Це призвело до розширення джерельної бази, змін в оцінці окремих подій та явищ. Основним здобутком історичної науки цього періоду було зміщення акцентів від констатації фактів до їх аналітичної обробки [2].

На сучасному етапі вітчизняні та зарубіжні дослідники проявляють більший інтерес до економічної історії, зокрема, проблемам пореформеної модернізації. Суттєве значення для вивчення цих питань мають опубліковані та неопубліковані матеріали, що містять цінну інформацію про розповсюдження офіційних документів царської Росії щодо особливостей промислового розвитку в кожному регіоні. Багатий статистичний матеріал стосовно підприємств Чернігівської губернії знаходиться у звітах О.Русова, М.Домонтовича, П.Червинського, Чернігівської архівної комісії. Порівняння документів, їх аналіз та синтез дозволяють з'ясувати особливості економічного розвитку Ніжинщини другої половини XIX ст.

Масштабні зміни пореформеного періоду породжували серйозні проблеми та протиріччя. Вже на кінець XIX ст. визначилася галузева структура російської промисловості. Характерно, що вирішальну роль почали відігравати великі механізовані підприємства. Завдяки підтримці

уряду лідирували галузі з виготовлення засобів виробництва, що на 40% було більше ніж у країнах Західної Європи. Це прискорило процес індустріалізації в Російській імперії.

Проте, говорячи про такі результати, не варто забувати, що формування капіталістичних відносин у промисловості проходило на обмеженій території. У пореформений період у країні склалося декілька індустріальних районів із певною спеціалізацією. Найбільшим із них був центрально-промисловий, де було сконцентровано на 1913 рік 80% текстильної галузі, 40% машинобудування і металообробки. Паралельно зберігалися і території, в яких продовжувало домінувати ремісниче виробництво та сільське господарство. Порівняно із промисловістю і транспортом удосконалення відбулися і в аграрній сфері, хоча вони були менш революційними.

У пореформений період на території Чернігівської губернії як і по всій Україні проходили загальноімперські модернізаційні процеси. Зокрема, відбувався поступовий перехід від мануфактур до фабрик і заводів; удосконалювалися техніка та технології; паралельно із зростанням кількості великих механізованих підприємств зростав об'єм виробництва; спостерігалася концентрація капіталів у провідних галузях; активізувалася підприємницька ініціатива та розширювався ринок вільнонайманої праці.

Однак, враховуючи специфіку краю, тут ці зміни проходили значно повільніше, тому навіть на кінець XIX ст. характерною рисою його господарства залишалася співіснування великого машинізованого виробництва капіталістичного типу, мануфактур та кустарних промислів. Ще однією особливістю економічної структури цього регіону була відсутність так званих "локомотивних" галузей індустрії та домінування виробництва, пов'язаного із сільським господарством. У цілому це було характерним для всього Лівобережжя, яке зберігало аграрний профіль і відставало від індустріально розвинених Півдня, Слобожанщини та Правобережжя за рядом кількісних та якісних показників.

П'ятнадцять повітів Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. в економічному плані розвивалися нерівномірно, що зумовлювалося регіональними особливостями. Природно-кліматичні умови та територіальне розташування дозволяють нам поділити цю місцевість на три зони. Південна або степова включала: Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський та частини повітів Глухівського, Кролевецького і Сосницького. Ця смуга належала до лісостепу з м'яким кліматом, сприятливим для вирощування практично всіх землеробських культур, а особливо зернових і технічних, таких як цукровий буряк і

тютюну. А оскільки тут найродючіші по всій губернії ґрунти, то населення себе забезпечувало продовольством повністю.

Середню смугу складали північні частини Глухівського, Кролевецького, Сосницького, а також Новгород-Сіверський, Городнянський, Чернігівський та Остерський повіти. Ґрунти на цій території сіропіщані (врожайність становила сам-3, сам-5) [3]. Подекуди зустрічалися піщані та підзолисті, що були менш родючими. До третьої зони відносились Стародубський, Мглинський, Суразьський і Новозибківський. Значну площу її займали болота й ліси, тому кількість орних земель була незначною. А часті бурі, град нищили і без того невеликі посіви, тому займатися скотарством теж було вигідно не скрізь [4].

Отже, переважно в степовій смузі губернії було вигідно займатися сільським господарством. Населенню решти повітів доводилося шукати інші шляхи заробітків: займатися промислами, ремеслами, організувати заклади фабрично-заводського типу. Цьому сприяли і запаси необхідної сировини. Значна кількість лісів, поклади торфу за умов дорогого вугілля забезпечували потреби підприємств у паливі. Тобто природно-кліматичні особливості краю при ефективному господарюванні сприяли б розвитку промислового сектора.

Незважаючи на те, що дослідження кліматичних особливостей губернії є неточними і неповними, значення їх було вагомим, більш за все для сільського господарства. На основі даних метеорологічних служб ми можемо визначити регіональну специфіку краю та виявити вплив природних факторів на господарство Чернігівщини. Зокрема, на основі спостережень Вінклера за змінами температурного балансу повітря і ґрунту на прикладі Ніжина прослідковується ряд особливостей. Завдяки річним коливанням у цій місцевості перші приморозки припадали на 21 вересня, останні – на 11 травня, а сніг випадав уже 22 жовтня. Річка Остер леденіла на кінець листопада, а розмерзалася лише на початку квітня, перебуваючи під льодом протягом 108–158 днів [5], що впливало на якість ґрунтів. Ця властивість клімату негативно позначалася на рослинності, особливо тих культур, які були не морозостійкими.

Для продуктивного розвитку аграрної сфери важливу роль відіграють такі погодні показники як-от: вологість повітря, хмарність, а особливо кількість опадів у вигляді дощу, снігу, роси, граду. Варто констатувати, що найбільш повна інформація про це стосується періоду 1885–1894 років, що, на жаль, не дозволяє досліднику відтворити цілісну картину. Однак навіть ці дані говорять про те, що, наприклад, на території Ніжинського повіту спостерігалася досить висока хмарність, особливо вночі, яка призводила до значного зниження температури, а

вдень, навпаки, до підвищення. Це зумовлювало незначне прогрівання ґрунту весною і влітку, що позначалося на кількості зібраного врожаю. Така специфіка дозволяла дослідникам називати клімат Ніжина вологішим, ніж навіть одеський. При цьому більш похмурими випадали листопад, грудень і січень, а найбільш ясними – травень, серпень, вересень [6].

Саме на таку особливість природно-кліматичних умов більшої частини Російської імперії неодноразово вказували історики. Зокрема, дослідник Л.В.Мілов зазначав, що при всіх погодних коливаннях уже протягом декількох століть цикл сільськогосподарських робіт залишався коротким, порівняно із країнами Західної Європи. За його підрахунками він становив 125–130 робочих днів, що було для селянина вкрай не вигідно [7]. Ситуація ускладнювалася ще й через погані ґрунти, які потребували ретельного обробітку та удобрення. Користуючись примітивними знаряддями праці, які протягом ХІХ ст. суттєво не змінилися, селянин міг лише з мінімальною інтенсивністю працювати на землі, тому його життя напряму залежало від її родючості та примхів природи.

Драматизм ситуації полягав і в тому, що така напружена робота потребувала великих зусиль усіх членів сім'ї, навіть дітей. Однак часом ця невіддільна праця не приносила бажаних результатів, особливо в неврожайні роки. Крім того, у пореформений період зберігалася кріпосна залежність і патріархальні відносини на селі, що не дозволяли селянам на повну силу займатися своїм господарством, яке б приносило певні прибутки.

Протягом ХІХ ст. гострою залишалася проблема із системою удобрення ґрунтів, що могло б полегшити життя людей. Склалася багатовікова традиція, коли худобу годували переважно соломкою, тобто "гуменним кормом", що призводило до різкого падіння поголів'я корів і коней. Це спостерігалось і на початку ХХ ст. Результатом такого положення була відсутність у багатьох регіонах товарного тваринництва, а більшість селян і в пореформений період не мали тяглової сили. Ці приклади, на думку автора, ще раз доводять, що населення змушене було займатися різними видами господарства, пристосовуючись до складних обставин.

Так, головним засобом для існування населення Ніжинського повіту в ІІ пол. ХІХ ст. залишалось землеробство. При цьому поширеними були полювання, рибальство і більш спеціалізовані промисли, що пояснювалось рядом причин, зокрема, географічними умовами. Так, рибальством займалися у селі Хибалівка Дрімайлівської волості та по нижній течії Остра, між Мрином і Носівкою. Хибалівська продукція реалізовувалася на ярмарках у Ніжині. У Великій Кошелівці, Кладьківці

чоловіки обробляли дерево, яке надходило із Сосниці. Продавали готовий матеріал ніжинським столярам, що виготовляли відомі скрині. Прибутковість цього промислу дозволяла господарям закуповувати на велику суму ліс і навіть наймати для праці робітників.

У лісистій місцевості, особливо у Мрині, Дроздовці, Дрімайлівці, популярним було столярне ремесло. Напівзбудовані хати продавалися переселенцям із південних районів. У Кукшині й Колісниках селяни заробляли заготівлею лісу, а в Хотинівці, Стодолах, Переходівці – це був постійний промисел. Цікаво, що у Стодолах майже всі жителі, навіть жінки, виробляли колеса. Протягом року така сім'я продавала до 50 станів (набір із 4 коліс для воза) по ціні від 4 до 6 крб. Закупляли матеріал переважно у Козелецькому повіті, а реалізовували товар у Носівці, Ніжині, Прилуках. У с.Смолянка люди плели корзини і коробки із лози та смоли, змазані глиною [8]. Це ремесло поширювалось і на півдні території, але в основному для задоволення власних потреб, а не для продажу.

Розташування Великої Дівиці, Переяславки, Крут біля залізниці дозволило селянам заробляти взимку розчищенням шляхів, а в інший час – розвантажуванням вагонів. Деякі влаштовувалися кочегарами, стрілочниками (із 554 чоловік, працюючих на залізничній дорозі, більше половини були жителями Ніжинського повіту) [9]. Близькість до міста дозволяла багатьом найматися на сезонні роботи. Так, жінки із Черняхівки працювали прибиральницями у школах, чоловіки – кочегарами, будівельниками і чумакували в Крим, Київ. "Колись Царю служили, а тепер ось жидам. Колись самі для себе чумакували, а тепер на жидівські підряди наймаємось", – говорили з цього приводу. Пізніше перевозили хліб, тютюн до винокурних заводів, на ярмарки в Ніжин та Прилуки. Цим займалися в основному селяни Степанівки, Лосинівки, В.Дівиці та інших дрібних хуторів степової частини. Із Дорогінки і Томашівки возили до Києва ліс і дрова по 8 крб. за сажень, а з Кукшина, Колісників і хутора Бобрик – по 4–5 крб. [10].

Як бачимо, географічне розташування впливало на рід занять мешканців, однак автор не вважає це домінуючим чинником. Тут варто враховувати сукупність причин, які зумовлювали економічний розвиток повіту, зокрема, політичні й соціальні. Крім названих промислів, поширеними були і поодинокі заняття ремеслами. Найбільше вони зустрічалися у Ніжині.

Розвиток сільських ремесел зумовлювався переважно потребами побуту. На першому місці виділялися кушніри і шаповали, ткачі, чимбарі, лінники і гончарі, столяри, пічники, мідники, бердники, лимарі, слюсарі. Необхідні речі населення купувало на базарах і ярмарках,

особливою популярністю користувався фабричний товар: ситець, пояси, картузи, керосин. Ремісники були не тільки у місті, а і в селах. Так, у лісистій місцевості на 10 дворів 8–12 чоловік були майстрами, у степовій зоні – не більше 4–6 жителів. У північних поселеннях припадало 16 ремісників на 156 дворів або 37 – 266 хат, у південних – 24 чоловіки на 339, 169 – на 528, 20 – на 425, навіть 117 на 1000 дворів. Русов наводить дані, що на 20 тис. помешкань у повіті було 14 тис. ремісників, переважно, столяри, швачки [11].

Отже, ці приклади показують, що на кінець XIX ст. відбувається посилення ринкових зв'язків між містом і селом. Завдяки більш інтенсивному розвитку промисловості, особливо в сільській місцевості, зменшується і економічна відмінність між ними. Однак сільське господарство залишалось основою патріархальних відносин.

Галузева структура зайнятості населення у Ніжинському повіті не зазнала істотних змін протягом другої половини XIX ст. Поступово виділяються великі села (Липів Ріг, Носівка, Лосинівка, Вел. Кошелівка), формуючи навколо себе промислові райони. Дрібні товаровиробники за умов капіталізму втрачають економічну самостійність, потрапляють у залежність від мануфактуриста. Тобто сільська дрібна промисловість не зникає у пореформену добу, а трансформується від кустарного виробника до крупного власника, виступає широкою базою для росту великої фабрично-заводської промисловості.

Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалось відкриттям у власних маєтках промислових закладів у переробці сільськогосподарської продукції. Однак збувалась вона переважно на внутрішньому ринку через слабкий розвиток промисловості та ідентичну спеціалізацію сусідніх господарств, унаслідок застосування примітивних засобів транспортування та бездоріжжя. Ці причини гальмували промисловий розвиток усієї Чернігівської губернії. Про кількість підприємств Ніжинського уїзду маємо обмежену інформацію. Дані Департаменту мануфактур торгівлі за 1860–1865 рр., подані у працях Домонтовича, Русова, дозволяють визначити напрямок розвитку переробної промисловості на Ніжинщині.

Усього в повіті нараховувалось 1705 вітряків, 210 олійниць, 76 кузні, 23 цегляних заводи, розташованих у Безуглівці, Дорогінці, Галиці, Макіївці, Вересочах, Носівці. Промисловість Ніжина характеризувалася наявністю 5 свічкових заводів, 1 солотопний, 1 медотопний, 1 пивоварний, 1 горілчаний, 1 завод по виробництву землеробських машин і знарядь праці, 2 воскобійних, 1 мідно і чугуннолітійні, 12 цегляних виробництв [12].

Розглянутий нами матеріал дає підстави зробити висновок про те, що вотчино-поміщицьке господарство продовжувало у II пол. XIX ст.

відігравати значну роль у поширенні й поглибленні товарно-грошових відносин, формуванні ринку сільськогосподарської продукції, зміцнивши економічні зв'язки маєтку як в Україні, так і за її межами. Велика промисловість зростала за рахунок поглинання дрібної (кустарної), яка у пореформені часи продовжувала функціонувати.

Індустріальний розвиток Ніжинщини, які і всієї Чернігівської губернії, був складним і проходив досить повільно. Модернізаційні процеси ускладнювались пережитками старої поміщицько-кріпосної системи, що особливо позначилось на промисловості. Незважаючи на певні зрушення в техніці виробництва, зміцненні сировинної бази, процес переустаткування фабрик і заводів проходив не швидкими темпами. Слабкий розвиток промисловості не дозволяв розширитися зовнішньому ринку. Переважали ті виробництва, які не потребували великих капіталовкладень. Один із дослідників даної проблеми слушно зауважив: "Власники заводів, не маючи ні свого капіталу, ні можливості позичити у інших, не можуть робити необхідних поліпшень, перебудувати або придбати кращі знаряддя" [13].

У пореформену добу зростає кількість міст, серед них переважали дрібні (невеликі). Більшість повітових містечок, таких як Ніжин, фактично були великими поселеннями, жителі яких займалися в основному сільським господарством, подекуди – торгово-промисловою діяльністю. Поміщицьке праволодіння гальмувало процес містоутворення.

Література

1. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму / І. М. Бровер. – К., 1924. – С. 50–72 ; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України I пол. XIX ст. / І. Гуржій. – К., 1954. – С. 125 ; Дерев'янкін Г. І. Промисловий переворот на Україні / Г. І. Дерев'янкін. – К., 1975. – С. 80–95 ; Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К., 1972. – С. 25–70.
2. Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформи 60–70-х рр. XIX ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Нікітін Ю. О. – К., 2004. – С. 6.
3. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов, 1899.
Т. 2. – 1899. – С. 259–260.
4. Домонтович В. А. Черниговская губерния / В. А. Домонтович. – Чернигов, 1865. – С. 185–200.
5. Русов А. А. Нежинский уезд. Статистическо-экономическое описание / А. А. Русов. – К., 1880. – С. 150–170.
6. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Т. 2. – С. 51.

7. Милов Л. В. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса / Л. В. Милов // Вопросы истории. – 1992. – № 4–5. – С. 39.

8. Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного архіву (НФЧОДА), ф. 340, оп. 1, спр. 918, 905, 908, 1835.

9. Там само.

10. Русов А. А. Нежинский уезд / А. А. Русов. – С. 76.

11. Домонтович В. А. Черниговская губерния / В. А. Домонтович. – С. 95–97.

12. Русов А. А. Нежинский уезд / А. А. Русов. – С. 350–352 ; Домонтович В. А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба Черниговской губернии / В. А. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 30–45.

13. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – М., 1993. – С. 48–57.

Є.М.Страшко

До історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.)

Система місцевого самоврядування та ліберальний рух, пов'язаний із нею, здавна були предметом уваги істориків, публіцистів, політиків. Даною проблемою в XIX ст. займалися видатний російський історіограф Веселовський, історики Корнілов, Кізиветтр, Богучарський, суспільні діячі М.Драгоманов, Л.Тихомиров. Саме в літературі, виданій у дворянський період, історія земського та міського самоврядування представлена широко та різноманітно. Особливо інтенсивно вона досліджувалася у 1910–1914 роках, коли відзначався 50-річний ювілей земства. З середини 60-х рр. XX ст. дана проблема знаходилася у фокусі історичних досліджень В.Гармізи, П.Зайончковського, Л.Захарової, В.Чернухи, Н.Пірумової та інших [1]. Зарубіжні історіоверсії представлені в працях англо-американських учених Емонса, Брукса, Пірсона, Рамера, Фрідена, Джонсона, Маккензі.

Щодо специфіки проведення цих реформ у Лівобережній Україні, то вона залишається актуальною проблемою й на сьогодні. У вітчизняній історіографії є окремі праці, присвячені проблемам утворення, соціального складу органів самоврядування Чернігівщини [2]. Деяко ширше та різнобічніше проаналізовано досвід роботи прогресивних земських діячів [3]. Стосовно ж напрямків діяльності місцевого самоврядування, то українські історики найбільш акцентували дослідницьку

увагу на характеристиці культурноосвітньої сфери [4]. До певної міри вивчена і господарча робота органів самоврядування [5].

Однак, попри все, в сучасній історіографії недостатньо дослідженими залишаються такі питання, як урядова політика щодо органів міського самоврядування в національних регіонах, їх соціальний склад, діяльність у них провінційної інтелігенції, генезис ліберального руху.

Необхідність уведення місцевого самоврядування як у центральних губерніях Російської імперії, так і в ряді національних регіонів була зумовлена цілою низкою причин соціально-політичного та економічного характеру. Після Селянської реформи 1861 р. гостро постала проблема у більш цивілізованих методах, принципах і новому механізмі управління місцевими справами. Знаменно, що саме в період глибокого суспільного розлому в Росії, в часи, коли вже неможливим стає абсолютне існування одноосібної влади самодержавства, була проведена міська реформа. У 1864 р. був підготовлений перший проект міської реформи, а остаточно "Міське положення" було затверджене лише 16 червня 1870 р. Згідно з ним створювалися всестанові органи місцевого управління, котрі формувалися перш за все на принципах майнового цензу. Виборчі права надавалися купцям, промисловцям, володарям нерухомої власності в межах міста. Розпорядчим органом самоврядування була міська дума, виконавчим – міська управа під керівництвом міського голови. Міська реформа проводилася поетапно; у 1871 р. міське самоврядування було запроваджено в 104 містах Російської імперії, а в 1892 р. – в 621 із 707 [6].

Ніжин потрапив у число тих 104 міст, у яких міська реформа відбулася в 1871–1872 роках. 24 квітня 1872 р., відповідно до положення про міське самоврядування, у місті було відкрито міську думу та міську управу. З квітня до липня цього ж року на посаду міського голови було затверджено М.К.Фальковського, а його заступником члена управи грека Анастасія Кунелака [7]. Список обраних членів Ніжинської міської думи нараховував 63 особи. Архівні матеріали дають можливість проаналізувати соціальний склад думи. Потомствених гласних громадян – троє, надвірний радник, статський радник і кавалер, два титулярних радники, колезький асесор, колезький секретар, два губернських секретарі, три священники, двадцять п'ять купців, дванадцять міщан, п'ять козаків, два поручики, чотири греки [8]. Адміністративний апарат управи виглядав так: міський голова та три члени управи мали статус державних службовців, секретар думи та управи не наділявся правами, державної служби, нарешті, бухгалтер і вісім канцелярських чиновників працювали на умовах вільного найму [9].

Таким чином, соціальний склад першої міської думи та управи дозволяє стверджувати, що він віддзеркалював соціальну стратифікацію міста Ніжина у другій половині XIX ст., був досить демократичним, а з точки зору адміністративно-чиновницького апарату не бюрократілим і фінансово необтяжливим.

У 90-х роках XIX ст. унаслідок контрреформ Олександра III структура міського самоврядування стала багатокуріальною, що повинно було посилити представницьку нерівномірність і, тим самим, забезпечити більшість депутатських місць за дворянством. Проте ситуація у віддалених від столичного Санкт-Петербурга повітах, у тому числі й у Ніжині, залишилася відповідно стабільною: як і раніше, в міській думі та управі переважали купці, промислові підприємники, нові землевласники з числа селян [10].

Першим міським головою Ніжина у 1872 р. було обрано відставного поручика артилерії дворянина М.К.Фальковського. Отримавши від губернатора затвердження, 3 травня 1872 р. він приніс присягу. 4 травня 1872 р. після приведення до присяги членів Ніжинської міської управи Ф.І.Подковещикова, А.Г.Куналаку, Г.П.Зевіна, міський голова постановив відкрити міську управу. 15 травня 1872 р. губернатор затвердив заступника міського голови грека Анастасія Куналака [11]. М.К.Фальковський поставив собі за мету згуртувати гласних у своєрідну думську партію та спільними зусиллями досягти того, "щоб місто набуло належного вигляду серед інших міст Росії" [12]. Активна та результативна діяльність міського голови була оцінена в наказі імператора Миколи II у січні 1900 р., за яким він одержав звання "Почесний громадянин м. Ніжина", а його портрет був встановлений у приміщенні міської управи [13].

У політичних питаннях діячі Ніжинської думи та управи виявляли заподадливість і відверту підтримку царського уряду. Так, після розгрому народницьких виступів у Києві, Одесі, Петербурзі ніжинські думці засудили ці виступи і письмово висловили "верноподданническіе чувства и заверения, что враги общественного порядка не могли бы влиять в бреду общества на основы коренного Государственного и семейного строя" [14]. У січні 1879 р. Ніжинська дума отримала подяку від імператора Олександра II.

Отже, міські самоврядні інституції характеризувалися політичною лояльністю до самодержавного уряду та досить активною позицією до будь-якого суспільного радикалізму.

Архівні джерела дозволяють висловитися з приводу практичної діяльності міських органів самоврядування. Їх функції спочатку чітко ділилися на обов'язкові та другорядні. Обов'язковими вважалися, насамперед, облаштування та ремонт доріг, утримання мирових суддів і посередників. Господарські, благодійні ж справи були другорядними та

необов'язковими. Лише з кінця 70-х років ці обидва функціональні напрями набувають обопільного значення, що й підтверджується зростанням уваги міської управи до культурно-освітніх, санітарно-епідеміологічних і побутових справ.

Аналіз історичного матеріалу показує, що міська дума розгорнула економічну діяльність, хоча вона й не вирізнялася різноманітністю: у більшості випадків це регулювання роботи промислових і торговельних закладів міста. Ніжинська дума викупила землі у межах міста і відкрила постійно діючий ринок. За право вести торгівлю на ярмарках встановлювався відповідний порядок на користь міського самоврядування, при цьому він не був обтяжливим [15].

Міські самоврядні інституції регулювали торгівлю різними продуктами. Традиційно в людних місцях відкривалися шинки. Проте Чернігівський міський муніципалітет заборонив відкривати шинки у місцях торгівлі. Дозволялося утримувати там лише "харчевні", і "трактири", в яких обов'язково повинні були подаватися страви. Безумовно, ці заходи сприяли удосконаленню культурних традицій ярмарків другої половини XIX ст. В перші роки своєї діяльності Ніжинське міське самоврядування ліквідувало 63 шинки [16]. Це насамперед запобігало численним правопорушенням і пов'язаній із ними злочинності. Подальша економічна діяльність міських інституцій сприяла розвитку капіталістичного підприємництва в Ніжині. Так, наприклад, у 1900 р. за сприянням Ніжинської міської управи відкрився торговельний дім фірми "А.З.Раділовський і Х.М.Гольман" [17].

Розвиток індустріальних відносин, модернізація економіки нагально потребували активізації фінансово-комерційної та банківської справи. За ініціативою міської думи 8 червня 1873 р. в Ніжині, як і в інших містах Лівобережної України, відкривається Міський Громадський банк. У інформаційному тексті з цього приводу наголошувалося, що банк допоможе "открыть дешевый кредит, ходатайствовать развитию торговли и про-мышленности, умножить городские доходы и вообще способствовать благосостоянию всего города" [18]. Установчим капіталом банку став внесок у розмірі 10000 крб. гласного Миколи Куликова, обраного директором банку.

Із архівних матеріалів легко помітити, що найбільш ініціативно-результативною була господарська діяльність управи з метою покращення благоустрою Ніжина: підтримка чистоти вулиць, реставраційне відновлення найдавніших із них, наприклад, Біляківської, влаштування парку (щоправда, на честь царя) на площі Богдана Хмельницького, виділення коштів на капітальний ремонт Олександрівського грецького училища, заснування в місті вільного пожежного товариства тощо [19].

У центрі уваги управи, враховуючи соціальні потреби міщан, були й справи покращення медичного обслуговування населення Ніжина. Серед

них назвемо найбільш вагомі: влаштування міської лікарні "для приходящих больных", богадільні для пристарілих, відкриття на кошти купця Д.Вольфіна єврейської безкоштовної лікарні "для несостоятельных больных всех сословий, обоего пола, иудейского вероисповедания" [20].

Отже, як бачимо, соціально-економічна діяльність ніжинських думців була домінуючою серед інших напрямів і безпосередньо задовольняла господарські, фінансові та побутові інтереси міста.

Звернемося до ролі органів міського самоврядування у сфері культурно-освітнього життя Ніжина. Найбільш відрадні явища в цьому плані були у благодійно-меценатських і освітніх справах. Саме за ініціативою гласних міських органів самоврядування протягом 70–90-х років XIX ст. у Ніжині була започаткована строката мережа шкільництва для представників різних верств населення міста. Насамперед, слід назвати недільні класи для дорослих. Так, наприклад, у такі класи при парафіяльному міському училищі приймалися лише дорослі від 14 до 50 років. При цьому була розроблена досить чітка система організації навчального процесу, котра враховувала станові, ремісничі та освітні характеристики учнів [21].

У травні 1894 р. членами міської управи було розглянуто питання про відкриття в Ніжині купчихою Сарою Радилівською "елементарної школи" для дівчаток бідних євреїв під назвою "Талмуд-Торе". Управа задовольнила прохання меценатки Радилівської [22]. Однак нерідко траплялися й такі випадки, коли на реалізацію подібних ідей доводилося марнувати багато зусиль і часу. Ще в листопаді 1888 р. гласні думи та члени управи поставили питання про заснування ремісничого училища на благодійні кошти колезького радника А.Ф.Кушакевича у розмірі 159642 крб. Передбачалося, що в ньому хлопчики 11–14 років будуть набувати слюсарного, столярного, ковальського ремесла. Та лише 1 липня 1895 р. училище розпочало навчання. Щоправда, надалі це училище зіграло помітну роль у підготовці ремісничих кадрів для місцевих господарських потреб [23].

Нарешті, завдячуючи ініціативі діячів самоврядних структур, у Ніжині зрушилася з мертвої крапки проблема жіночої освіти. 1 червня 1878 р., знову ж таки на пожертви А.Ф.Кушакевича, в місті почала діяти жіноча прогімназія, котра в 1884 р. була реорганізована у гімназію [24]. Крім того, гласні думи та управи систематично контролювали шкільну справу в місті: заслуховували звіти адміністрації про кількість учнів, їх успішність і побут, розглядали та затверджували вчительські кадри, клопотали про закупівлю підручників і шкільного приладдя. На жаль, архівні матеріали не відображають позицію членів думи та управи стосовно впровадження української мови у навчальний процес у шкіль-

них закладах. І все ж значну роль у розвитку освіти в Ніжині зіграли такі думські діячі, як міський голова П.Ф.Кушакевич, радники А.Ф.Кушакевич і О.Гржимайло, предводитель дворянства Ніжинського повіту К.Троцина.

Отже, створення у другій половині XIX ст. нетрадиційних для російської самодержавної системи органів місцевого самоврядування, так само як і земств, відкривало нову альтернативу суспільного розвитку – шлях до ліберального конституціоналізму, а не лише фатального радикалізму. І хоча царизм максимально звузив механізм і так слабких гарантій, жорстко обмежив їх діяльність суто побутовими та господарськими функціями, навіть, у галузі освіти, все ж система місцевого самоврядування виявилася життєспроможною.

Як свідчить історичний досвід Ніжинської міської думи та управи, їхня ефективність і працездатність забезпечувалися перш за все тим, що вони були самоврядним організмом: самі обирали керівний апарат, визначали структуру управління та напрями діяльності, підбирали та готували кадри, накопичували значні фінансові можливості. Вплив органів місцевого самоврядування на соціальний, економічний, освітній розвиток м.Ніжина, безперечно, не міг швидко та докорінно змінити його, але мав конструктивний характер і в кінцевому результаті відповідав соціальному прогресу. Нарешті, професіоналізм, добродійність і меценатство, особиста відповідальність та ініціатива діячів думи і управи позитивно впливали на суспільну думку жителів Ніжина, ставали своєрідною зоною формування ліберальних ідей.

Література

1. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 года / В. В. Гармиза. – М., 1957 ; Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX ст. / П. А. Зайончковский. – М., 1970 ; Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 года / Л. Г. Захарова. – М., 1968 ; Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н. М. Пирумова. – М., 1986 ; Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма з середини 50-х до начала 80-х гг. XIX в. / В. Г. Чернуха. – Л., 1978 та ін.

2. Шраг І. Л. Документи і матеріали / І. Л. Шраг. – Чернігів, 1997 ; Тридцатилетие деятельности Черниговского общественного управления. 1870–1901. – Чернигов, 1901 ; Студьонова А. Чернігівське повітове земство / А. Студьонова. – Ніжин, 2003 ; Редькіна О. Земства Лівобережної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху / О. Редькіна // Історіографічне дослідження в Україні. – Вип. 10. – 4.2. – К., 2000 ; Шара Л. Формування міських дум Чернігівщини за Положенням 1870 р. / Л. Шара // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 5. – Чернігів, 2002 та ін.

3. Демченко Т. П. І.Л.Шраг – "славний український діяч" / Т. П. Демченко // УІЖ. – 1993. – № 10 ; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі / О. Ісаєнко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6 ; Ємельянов В. Міський голова / В. Ємельянов //

Ніжинський вісник. – 1992. – 14 січня ; Кулик В. Ніжинська міська управа / В. Кулик // Вісті. – 2002. – 6 грудня та ін.

4. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5 ; Гапієнко А. А. Пам'яткоохоронна діяльність земських установ Чернігівської та Полтавської губерній / А. А. Гапієнко // Україна і Росія в панорамах століть. – Чернігів, 1998 ; Гуз А. Земства дбали й про українську мову / А. Гуз // Політика і час. – 2001. – № 5 та ін.

5. Гандиш А. Діяльність Чернігівського губернського земства по сприянню сільському господарству / А. Гандиш // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4 ; Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865–1917 рр.) / О. Дмитренко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5 ; Раковський Л. Б. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в 2-й пол. XIX ст. / Л. Б. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 3. – Чернігів, 1995 ; Кулик В. Вказана праця та ін.

6. История СССР. 1861–1917 / под ред. В. Г. Тюкавкина. – М., 1990. – С. 35.

7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк 19.

8. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 2-3.

9. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 112, арк. 2.

10. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 39, арк. 195.

11. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 19.

12. Кулик В. Вказана праця / В. Кулик. – С. 6.

13. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 113, арк. 1.

14. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 22, арк. 5.

15. Ємельянов В. Вказана праця / В. Ємельянов. – С. 4.

16. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 9, арк. 140.

17. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 994, арк. 2.

18. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 1227, арк. 3.

19. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 360, арк. 14.

20. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1246, арк. 4.

21. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1242, арк. 4.

22. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1239, арк. 1-2.

23. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1236, арк. 62.

24. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1230, арк. 16.

М.В.Потапенко

"Живі заздрять мертвим".

До історії єврейського погрому в Ніжині у 1919 р.

Однією з маловідомих сторінок історії Ніжина у добу революційних змагань 1917–1920 рр. лишається єврейський погром, що був влаштований у місті бійцями Добровольчої армії у 1919 р. Увазі читача

пропонується три документи, які проливають світло на цю подію. Перших два документи, це унікальні задокументовані усні свідчення сучасників. Походження свідчень Х.Гофмана, вміщених у найбільш фундаментальному спеціальному дослідженні І.Шехтмана "Погромы Добровольческой армии на Украине. К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг." [1], достеменно не з'ясовано. Їх використання провідним співробітником Східноєврейського історичного архіву дає підстави припускати, що вони належать до корпусу документів Редакційної колегії зі збирання й публікації матеріалів про погроми на Україні, яка діяла в Києві. Автором свідчень, швидше за все, був уповноважений діяч одного з єврейських громадських товариств, які займались розслідуванням злочинів Добровольчої армії. Емоційність викладення матеріалу й плутання у вживанні минулого й теперішнього часу дають підстави припускати, що автор якщо не постійно проживав у Ніжині, то принаймні перебував у місті під час погрому й був його очевидцем. Достеменно відомо, що анонімні свідчення "християнина Х." належать жителю м.Ніжина. Їх цитування у праці "Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине" [2] дає підстави припускати, що зафіксовані вони були Центральним комітетом допомоги постраждалим від погромів при Російському Червоному хресті в Києві. В ньому певний час автор названого дослідження, С.Гусев-Оренбурзький, працював і активно використовував його матеріали, виконуючи видавниче замовлення "Союзу відродження Росії". Нарешті, третій документ є одним з не багатьох офіційних розпоряджень місцевої адміністрації Добровольчої армії, що проливає світло на її ставлення до "єврейського питання". Він, як і свідчення Х.Гофмана, був уведений до наукового обігу І.Шехтманом. Останній у згаданій праці цитує уривчасто також свідчення Л.Л.Сімкіна, – гласного Ніжинської міської думи, які були зафіксовані Центральним комітетом допомоги постраждалим від погромів при Російському Червоному хресті в Києві [3].

Відзначимо, що оригінали всіх цих документів лишаються якщо не втраченими, то малодоступними для вітчизняних дослідників. Справа в тому, що вони зберігались у Східноєврейському історичному архіві в Берліні, який постав у результаті реорганізації евакуйованої з Києва у 1921 р. Редакційної колегії по збиранню й публікації матеріалів про погроми на Україні. В 1933 р. після приходу до влади в Німеччині нацистів матеріали архіву були вивезені до Вільно та Парижа. Перша частина архіву була знищена німцями у 1942 р., друга була переправлена до Нью-Йорка, де нині зберігається в колекції І.Черіковера в архіві Інституту вищих єврейських досліджень, у якій з цих двох частин

зберігались чи зберігаються донині документи про ніжинський погром достеменно невідомо [4].

Зауважимо, що І.Шехтман оприлюднив свідчення Х.Гофмана із значними скороченнями. Частина документу (друкується у квадратних лапках) вдалося відновити за текстом його дослідження. Водночас С.Гусєв-Оренбурзький у своїй праці під заголовком "Ніжинський погром" наводить переказ свідчення анонімого "християнина Х.". Його співставлення з фрагментами цитат оригіналу цих свідчень у І.Шехтмана дають підстави твердити, що сюжет і структура переказу автентичні. Безперечно, суб'єктивність та тенденційність свідчень, їх скорочення та авторське тлумачення названими дослідниками за відсутності оригіналів гостро піднімає питання про достовірність уміщеної в них інформації. Остаточно дати відповідь на нього ми не можемо. Дається визнаки брак достовірних архівних документів. Відмітимо лише, що наведені матеріали не мають у середині чи між собою сюжетних конфліктів викладу подій, а окрім того не суперечать іншим мемуарним свідченням доби.

Аналіз зазначених матеріалів свідчить, що описані в них події відбулися у період найбільшого піднесення погромної практики Добровольчої армії (серпень–вересень 1919 р.), коли "... вбивства, ґвалтування й тортури виростають у самостійні форми погрому, а грабіж набуває виключно руйнівного характеру" [5]. Насилля білогвардійців над єврейським населенням Ніжина розпочалося відразу після вступу їх передових частин до міста 28 серпня 1919 р. і початково протікало як "тихий погром". Для місцевих євреїв такий розвиток подій був неочікуваним, адже вони покладали на Добровольчу армію сподівання припинення червоного терору й встановлення порядку й законності. Приводом до активних погромних дій стають поширені бійцями Добровольчої армії чутки про те, що під час боїв із партизанським загonom М.Г.Кропивянского "євреї стріляли в них із будинків", "кидали в козаків запалені лампи".

У встановленні часу протікання пікової фази єврейського погрому в місті наведені свідчення суперечливі. За Х.Гофманом, вони відбувалися 30–31 серпня, згідно ж свідчень "християнина Х.", – 2–3 вересня. Докладність Х.Гофмана у відновленні хронології протікання погрому не дає підстав для сумніву в правдивості його свідчень. Також обидва свідчення розходяться у визначенні кількості загиблих. Х.Гофман згадує про 40–45 вбитих, "християнин Х.", – про більш ніж 100. Остання цифра, очевидно, є завищеною, або об'єднує вбитих під час погрому та померлих пізніше від поранень. Показово, що сам С.Гусєв-Оренбурзький, який активно використав свідчення "християнина Х.", не включив

Ніжин до переліку міст, у яких кількість вбитих перевищувала 100 чоловік [6]. Обидва свідка, аби підкреслити етнорелігійний характер погрому, наголошують на тому, що серед загиблих був і авторитетний рабин Хейн.

Після завершення двох днів активного погрому безчинства у місті принаймні продовжувалися. Про це свідчить наказ начальника гарнізону Ніжина від 12 вересня 1919 р., яким у місті запроваджувались розстріли без слідства всіх учасників безчинств. Наступного дня, тобто 13 вересня, професор Іван Турцевич занотував у щоденнику, що грабеджі в місті продовжувались [7]. Від них потерпало і неєврейське населення, яке, незважаючи на давні вкорінені антисемітські настрої, засуджувало жорстокість білогвардійців й вимагало припинення погрому. Особливо вагомим підтвердженням осуду дій білогвардійців з боку неєврейського населення міста у обох свідченнях виступають дії православного духовенства, яке переховувало євреїв й очолило делегацію з вимогами поновлення порядку в місті. Його представники при цьому почасти ризикували життям. Наприклад, настоятель ніжинського Миколаївського собору Георгій Спаський переховував у своєму будинку 30 єврейських родин і врятував їх від п'яних білогвардійців, не пустивши погромників на поріг [8].

Важливим чинником розгортання погрому в Ніжині був антисемітизм військового керівництва частин Добровольчої армії. Проте він не був самостійним ідеологічним постулатом, а тісно переплітався з лютою ненавистю до більшовиків. Терміни "євреї" і "більшовик" фактично вживались як синоніми. Наприклад, у Ніжині саме на вимогу одного з військових керівників білогвардійців (начальника бронепотягу "Вітязь") із зали засідань міської думи були виведені всі євреї, в тому числі й гласні. Також комендатура Ніжина не докладала особливих зусиль для придушення безчинств та покарання учасників погрому. Більше того, її провід зняв із себе всю відповідальність у цій справі, звинувачуючи "наймитів Троцьких-Бронштейнів, Нехамкесів й інших діячів так званої "робітничо-селянської влади" в організації провокацій для підриву авторитету Добровольчої армії серед місцевого населення. Очевидно, при цьому давалося взнаки безсилля у боротьбі з доволі потужним підпіллям більшовиків та їх партизанськими загонами в сусідніх околицях. Бійці Добровольчої армії вміло використовували цей "антисемітизм-антибільшовизм" свого керівництва. Не виключено, що поширені ними чутки про "єврейську стрілянину" під час відсічі нападу партизанського загону М.Г.Кропивянського накладались на оперативні повідомлення про допоміжні диверсії більшовицького підпілля в місті. Принаймні в одній з київських газет під час опису погрому в Ніжині

наголошувалось: "... защищавшие город добровольческие войска во время движения по улицам подверглись обстрелу из домов и засад, – по всей вероятности скрывшимися в городе большевиками. Немедленно родился провокационный слух, что стреляли евреи" [9].

В цілому ж матеріали, що висвітлюють погром єврейського населення в Ніжині у 1919 р., яскраво ілюструють погромну практику білогвардійців. Керівництво Добровольчої армії у такий спосіб вирішувало два завдання. По-перше, реалізувало постулат боротьби з більшовизмом. По-друге, підтримувало боєздатність військових частин, для яких "право на погром" захопленого населеного пункту протягом перших 24–48 годин було неписаним законом. Наприклад, у Ніжині комендант був призначений лише наступного дня після встановлення контролю над містом. Як слушно зауважує Дж.Клієр, для особового складу бойових частин Добровольчої армії єврейські погроми не були тільки "породженням ідеології". Вони радше ставали способом наживи та задоволення вкоріненої з 1914–1915 рр. звички до насилля над частиною цивільного населення (тобто євреями), яке в їх свідомості було поза законом, а отже й не захищалося ним [10]. Недарма обидва свідки відмічають не лише вбивства євреїв Ніжина, але й методичні пограбування, які обумовили повне розорення, масові зґвалтування жінок та тортури. Інтереси військового керівництва та бійців Добровольчої армії в купі породжували злагоджений механізм організації погрому із звинуваченням євреїв у більшовизмі, поширенням чуток про "єврейську стрілянину", контрибуціями, тортурами, ґвалтуваннями й вбивствами.

Погром в Нежине (Черниговской губ.) (27-го августа 1919)

Из доклада обследователя Х.Гофмана

[В период власти большевиков Нежин очутился под гнетом Чека. Особенно страдало от этого гнета еврейское население. Ни один еврейский дом не избежал обыска. Много еврейского добра было забрано и распродано. Можно сказать, что всю наложенную контрибуцию уплатили евреи. Много евреев томилось в тюрьмах в качестве заложников; среди них был также нежинский раввин Хейн, пользовавшийся симпатиями всего населения... Одним словом, еврейское население сильно страдало от большевистского режима и нетерпеливо ожидало освобождения Нежина от большевиков.] После занятия добровольцами Харькова еврейское население следило за их быстрым продвижением вперед и ждало с нетерпением вступления добровольцев в Нежин. И желанный момент наступил. В четверг, 27-го августа, большевики оставили Нежин. Еврейское население стало ждать заня-

тия города добровольцами. Эксцессов со стороны добровольцев никто не ждал; была уверенность, что добровольцы идут под лозунгом водворения порядка и освобождения населения от большевиков... В пятницу, 28-го августа, добровольческий бронепоезд "Витязь" занял станцию Нежин. Сразу же по городу рассеялись группы добровольцев по 2–3 человека; они заходили во все магазины золотых изделий, забирали все и, угрожая расстрелом, требовали денег. Еврейское население думало и даже верило, что это лишь случайные эксцессы, и что как только в городе появится власть, они прекратятся. Часам к 12 в городе появилось много новых групп, – кто на дрожках, кто пешком; эти последние стали обходить еврейские квартиры и требовать денег. В случае, когда денег не оказывалось, они давали 10-15 минут времени, чтобы эти деньги достать, а не то грозили расстрелом. Тут евреи поняли серьезность положения. Все же они надеялись, что грабеж скоро будет приостановлен, так как начальник бронепоезда "Витязь", занявшего Нежин, как раз в это время прибыл в Городскую Думу и отдал этой последней распоряжение собраться, что и было исполнено. Городским головой был избран г.Талпа вместо убитого большевиками г.Мельникова. Открывая заседание Думы, голова заявил от имени начальника, что все евреи, присутствующие в зале среди публики, и даже евреи-гласные, которые только что принимали участие в выборах, должны оставить зал... У дверей была поставлена стража, не пропускавшая евреев в зал заседания.

... Когда стало известно, что даже еврейские гласные лишены были права участвовать в заседании Думы, евреи поняли, что обманулись в своих надеждах. С опущенными головами, униженные, подавленные, в страхе за будущее, поплелись они – каждый к себе домой. Между тем эксцессы приняли широкие размеры.

... В пятницу, как и в четверг, солдаты продолжали ходить из дома в дом, забирая деньги и драгоценности. В 9 часов вечера была брошена бомба в синагогу: взрывом были выбиты все стекла и разрушен пол. Это усилило панику среди евреев.

Положение становилось отчаянным. Два дня, как идут грабежи, и нет власти, которая могла бы остановить их. Фактически в течение двух дней даже не было коменданта. В субботу, 29-го августа стало известно, что комендант уже назначен. Пост этот занял корнет Рутковский. Несмотря на присутствие официальной власти, грабежи продолжались в субботу и в воскресенье, как и в первые дни. В воскресенье обратился к коменданту с просьбой о помощи раввин Хейн, но определенного ответа он не получил. Так продолжалось до 4 часов дня в воскресенье.

В воскресенье, в 4 часа дня, неожиданно в городе послышалась стрельба. Еврейское население, не зная, что происходит и кто стреляет, чувствовало приближение чего-то страшного, что должно обрушиться над ним. Войско, находившееся в городе, и расквартированное во многих домах, сразу ушло из города. Слышна была стрельба из пушек, пулеметов и ружей. Несколько снарядов попало в город. С кем происходило сражение, никто не знал, пока некоторые добровольцы не вернулись в город и не рассказали, что это было нападение отряда известного большевистского полкового командира Крапивянского (христианин).

... Но добровольцы скоро вернулись обратно в город и заявили, что евреи стреляли в них из домов, и, не производя никакого расследования, они сразу же стали убивать евреев. Нечто страшное произошло в эту ночь. Никакая фантазия не может представить себе такой дикой расправы. Как разъяренные звери, солдаты ворвались в еврейские дома. Оттуда понеслись крики, стоны, плач, истерические вопли женщин. Одновременно с этим послышалась стрельба. Всю ночь были слышны крики и выстрелы. Каждый крик и каждый выстрел – еще один убитый еврей. Крики, мольбы женщин о том, чтобы их лучше убили, борьба до последней минуты... Много женщин было изнасиловано, даже маленьких девочек 8–10 лет эти кровожадные звери не пощадили. Томительно долго тянулась эта страшная ночь. Те, кто сидели в домах в ожидании своей участи, молили Бога, чтобы кончилась скорее эта кошмарная ночь, но это не помогло: долго, долго тянулась она, и каждая минута приносила все новые и новые жертвы. Наконец, эта ужасная ночь прошла, но и день не принес ничего лучшего.

... В понедельник в течение целого дня солдаты продолжали свою ночную работу. Много трупов валялось на улицах – собаки их грызли. Евреи на улицах не показывались.

Следует отметить, что христианское население, всегда настроенное против евреев, – даже оно на сей раз не могло вынести этих ужасов, и укрывало евреев в церквях, домах, послало делегацию в главе с духовенством с просьбой остановить убийства и грабежи.

Во вторник, 1 сентября, по городу был расклеен приказ нового коменданта Кузнецова немедленно прекратить погром и насилия под угрозой военно-полевого суда. Вопреки приказу, весь вторник продолжали грабить то, что осталось от прежнего грабежа, а осталось уже очень мало. Все награбленное вывозилось на подводах; то, что нельзя было вывезти, уничтожали. Во всем городе уцелело не более 10–15 домов. Убитых насчитывают человек 40–45, среди них известный духовный раввин Хейн, который все время скрывался от большевиков и только за несколько дней до прихода добровольцев вернулся в

Нежин. Его смерть глубоко поразила население Нежина и других городов. Имеется около 100 раненных, среди них есть тяжело раненные. Многие остались со следами шомполов на спине. Много изнасилованных женщин.

... Все забрано и уничтожено, не осталось никаких средств к жизни. Живые завидуют мертвым...

29/IX/1919

Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине. К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг. / И. Шехтман. – Берлин, 1932. – С. 323–326.

Нежинский погром

Христианин, уроженец города Нежина, был очевидцем последнего "ужаснейшего", как он выражается, погрома, учиненного добровольцами казаками, и описывает его так:

В конце августа прибыл на станцию Нежин первый добровольческий бронепоезд, и начал обстреливать город. Большевикам пришлось покинуть город уже под обстрелом броневика. Первый день прошел спокойно, но с утра другого дня группа солдат из броневика стала хозяйничать в завоеванном городе. Солдаты врывались в магазины, взламывали кассы, забирали товары. В городе стало тревожно. Евреи сновали и совещались, чувствовалось приближение неизбежного, что из других мест приходило, как зловещий слух. Власти не было.

Спешно собралась Дума в своем старом составе, поставлен был на повестку вопрос об организации охраны города из местных отставных офицеров, большею частью довольно радикально настроенных. В заседании участвовали все гласные Думы, евреи и христиане. Началось с тяжелого инцидента. Представитель профессиональных союзов¹ заявил:

– Я уполномочен от имени рабочих требовать, чтобы в организуемую городскую охрану не входили евреи.

Слова эти были встречены молчанием. Поваяло кошмаром. Кто-то скорбно и гневно проговорил:

– Стыдно.

В это время к городскому голове, человеку радикального образа мыслей, подошел солдат и сказал ему:

– Вас просит на минуту офицер.

– Зачем?

---

¹ За свідченнями Л.Л.Сімкіна мав прізвище Моляревський.

– Приказал сказать, что должен о чем-то переговорите с вами.

Голова вышел с солдатом. Публика застыла в ожидании. Через несколько минут голова вернулся и нетвердым голосом сказал:

– К сожалению, я должен передать вам неприятное требование, только что предъявленное мне представителем добрармии...

Он помолчал. Провел рукою по лбу, опустив глаза. Тихо закончил:

– Чтобы... евреев... не было на сегодняшнем заседании Думы.

Подавленным молчанием были встречены эти слова. Евреи гласные молчаливо поднялись и сейчас же удалились из залы заседания, а вместе с ними в знак протеста ушла и еврейская публика, и некоторые христиане. Оставшиеся избрали комитет общественной безопасности, которому и было поручено сформировать охрану из местного офицерства. Над городом нависла тяжелая туча ожидания. Однако следующий день прошел спокойно.

В тот день вступил в город кавалерийский отряд. Местное население оказало радушный прием добровольцам. Навстречу им на вокзал вышла депутация от городской Думы и депутация от евреев с общественным раввином во главе. На соборной площади был отслу-жен молебен, на котором было и много евреев.

Наутро 2-го сентября неожиданно начался обстрел города; со стороны предместья появился большевистский отряд и прорвался до самого центра. До 2-х часов дня продолжалась борьба. Жители спрятались по домам и боялись выходить во время стрельбы, так что никто не знал, что делается в городе. Потом распространился слух, что большевики выбиты. Потом забродили другие зловещие слухи: будто бы евреи бросали в казаков зажженные лампы, а из некоторых еврейских домов стреляли по казакам.

А в ночь начался погром. Он сразу принял жестокие формы. Разносили лавки, квартиры, грабили все сплошь и при этом массами убивали евреев. Убивали в квартирах, выводили во двор – расстреливали. Погибло более 100 человек. В их числе убит пользовавшийся в ортодоксальных еврейских массах юго-западного края большим авторитетом духовный раввин Хейн, убита и масса состоятельных лиц. Очень много случаев изнасилования. Насиловали старух. Насиловали малолетних. По всем дорогам вокруг убивали всех пассажиров-евреев, пытавшихся спастись бегством. Вешали. "Подробно описать все ужасы погрома не возьмусь, – говорит свидетель, – могу только рассказать о некоторых случаях, когда откупались от бандитов деньгами. Такой случай имел место с живущим поблизости от меня еврейским кооператором Капланом.

К нему пристал ингуш-офицер.

– Пойдем со мной!

– Куда... зачем?

– Ты большевик... я тебя убью.

Напрасно родные Каплана умоляли офицера, ничего не помогало, он тащил несчастного за собою. Тогда родные бросились к христианам и просили удостоверить перед офицером, что Каплан не большевик.

Но офицер не стал их слушать.

– Не вмешивайтесь не в свое дело, – прикрикнул он.

Христиане вынуждены были уйти.

Долго продолжалась эта пытка страхом казни и, наконец, офицер прогворил сквозь зубы:

– 15.000.

И оставил Каплана в покое.

В некоторых случаях христиане обращались к коменданту города, но он заявил, что сам беспомощен, солдаты его не слушают. Но когда однажды христиане-интеллигенты настойчиво потребовали у коменданта, чтобы он вмешался, он послал своего адъютанта на место происшествия, а когда тот вернулся ни с чем, он сам отправился и приостановил грабеж".

Насколько вздорны все слухи о выступлении евреев против добровольцев, стрельбе из окон и бросании ламп, говорить не приходится, – это просто обычный добровольческий прием в целях оправдания замышляемого погрома.

3-го сентября в Нежин вошли новые части. Они были размещены по частным квартирам по всему городу, и немедленно же занялись грабежом еврейских лавок и кооператива "Общественная Польза", членами которого состоят и не евреи. И опять убийства. Опять насилие.

Надо отметить, что местное население не принимало участия в погроме, наоборот, всячески помогало евреям, оказывая им приют в своих домах. Даже некоторые из крайне правых священников скрывали у себя евреев, подчас целыми семьями. Во время грабежей солдаты выбрасывали товары в толпу, но их подхватывали преимущественно дети или хулиганы.

Погром длился до 9-го сентября. Потом воинские части, находившиеся в городе, а также и охрана, были посланы на позиции за 12 верст от города. Но и оттуда доблестные добровольцы, особенно казаки дроздовского полка, продолжали наносить визиты городу. Но так как все уже было разграблено, они поджигали еврейские дома.

Гусев-Оренбургский С. Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине / С. Гусев-Оренбургский. – Нью-Йорк, 1983. – С. 195–198.

В виду непрекращающихся грабежей, насилий, самочинных обысков, реквизиций и проч. бесчинств, приказываю:

1) Коменданту гор. строжайше вменить в непременную обязанность офицерских патрулей, разъездов и дозоров следить, а в особенности ночью, за безусловной обеспеченностью жизни мирных граждан, их имущества, семейств и вообще внутреннего порядка в городе.

2) Еще раз подтверждаю мой приказ №10 и напоминаю к неуклонному и точному исполнению следующее: всех грабителей, вымогателей, застигнутых на месте преступления, расстрелять незамедлительно и без суда; прочих уличенных в перечисленных преступных деяниях, препровождать в штаб вверенной мне бригады для немедленного предания военно-полевому суду.

3) Приказываю населению г.Нежина и его окрестностей отнестись спокойно к переживаемым тяжелым часам жизни и верить, что в большинстве случаев грабежей, насилий и самочинств принимают самое деятельное участие наймиты Троцких-Бронштейнов, Нехамкесов и прочих деятелей так называемой "рабоче-крестьянской власти". В этом отношении каждый из граждан может убедиться в штабе вверенной мне бригады в неоспоримых документальных данных в работе агентов под флагом Доброармии. Эти агенты беспрестанно продолжают свою преступную работу, чтобы вооружить мирное население путем погромов, грабежей и насилий против нас – частей Добровольческой армии, несущих на трехцветном российском знамени заветы права, законности и порядка.

Начальник гарнизона
генерал-майор, барон Штакельберг.
И.д. начальника штаба полковн. Михайлов.
12 сентября 1919 г.

Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине. К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг. – Берлин, 1932. – С. 304–305.

Література

1. Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине. К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг. / И. Шехтман. – Берлин, 1932. – 385 с.
2. Гусев-Оренбургский С. Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине / С. Гусев-Оренбургский. – Нью-Йорк, 1983. – 252 с.
3. Шехтман И. Вказана праця / И. Шехтман. – С. 88.
4. Mohrer F. and Web M. Guide to the YIVO archives. – New York, 1998. – P. XVII.
5. Шехтман И. Вказана праця / И. Шехтман. – С. 34.

6. Гусев-Оренбургский С. Вказана праця / С. Гусев-Оренбургский. – С. 18.
7. Турцевич И. Г. Дневник / И. Г. Турцевич // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2(5). – С. 129.
8. Спаський І. Г. (1904–1990). Від упорядників / І. Г. Спаський // Ніжинська старовина. – 2005. – № 1(4). – С.124–125.
9. Объединение. – 1919. – № 7. – С. 3.
10. Клиер Дж. Казаки и погромы. Чем отличались "военные" погромы? / Дж. Клиер // Мировой кризис 1914–1920 годов и судьбы восточноевропейского еврейства. – Москва, 2005. – С. 64.

Є.М.Луняк

Феодосій Спаський: ніжинський період біографії

Одним із відомих культурних, наукових і релігійних діячів пореволюційної російської еміграції у Франції був Феодосій Георгійович Спаський (1897–1979). Його перу належить ґрунтовна монографія "Русское литургическое творчество", що вийшла російською мовою в Парижі у 1951 р. [1].

У 2008 р. ця фундаментальна праця була перевидана в Москві Видавничою радою Російської православної церкви разом із серією статей Спаського, з тієї ж тематики. У передньому слові до цього видання було зазначено, цитуємо мовою оригіналу: "Данное исследование до сих пор остается единственным сводным трудом, посвященным русскому литургическому творчеству" [2]. Безумовно, цей твір має велике значення для розвитку вивчення руської православної літургії, а також духовної культури та церковної історії взагалі. На жаль, ім'я Феодосія Спаського, знаного раніше переважно в російських емігрантських колах, було майже невідоме в Росії та Україні, найбільших православних країнах, яких у першу чергу стосувалася його дослідницька праця. Це зумовлюється пануванням атеїстичної (дослівно, безбожної) комуністичної влади в Радянському Союзі та апіорним відкиданням усього того, що походило з кіл її "ідеологічних опонентів". Лише з недавнього часу ім'я Спаського, як і імена багатьох інших видатних діячів еміграції, отримало змогу повернутися до широкого загалу.

Незважаючи на важливе місце, яке посідала ця людина в інтелігентських і священницьких колах серед вигнанців із колишньої Російської імперії у 1920–1960-х рр. в Парижі, її життєпис зараз уявляється доволі скупю. До Франції Феодосій Спаський, як і тисячі інших

емігрантів з колишньої імперії Романових, охопленої революцією, потрапив через Балкани, де проживав в 1920–1925-х рр. у щойноствореному Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, яке згодом отримало назву Югославії. Був активним членом "Російського студентського християнського руху" ("Русское студенческое христианское движение"). Ця громадська організація, заснована в 1923 р. завдяки об'єднанню різноманітних студентських гуртків, об'єднала християнську еміграційну молодь з майже всіх європейських країн, де перебували вигнанці з колишньої Російської імперії. На чолі молодіжного християнського руху став видатний філософ-богослов Сергій Миколайович Булгаков (1871–1944), висланий Леніним з СРСР.

Нове суспільне утворення декларувало свою аполітичність. До його лав могли вільно вступати молоді люди, що сповідували діаметрально протилежні політичні погляди: від консервативного монархізму до радикального соціалізму та комунізму. Головним принципом участі у "Російському студентському християнському русі" був захист традицій християнського благочестя та євангельської моралі. В Белграді, де було зосереджено багато представників так званої "білої" еміграції, існувала досить потужна молодіжна православна громада, до якої входили такі визначні діячі російської закордонної релігійно-просвітницької інтелігенції, видатні теологи, такі як Костянтин Едуардович Керн, відомий згодом як архімандрит Кіпріян (1899–1960), Микола Михайлович Зернов (1898–1980), [Микола Миколайович](#) Афанасьєв (1893–1966), Василь Васильович Зеньковський або Зеньківський (1881–1962), Сергій Сергійович Безобразов, пізніше єпископ Касіян (1892–1965) та ін. Саме з цього гурту у сербській столиці виникло російське православне братство, назване на честь преподобного Серафима Саровського. Активним учасником цього кола був і Феодосій Спаський.

Проте життя в Белграді виявилось тяжким: безгрошів'я, злидні, відірваність від можливості вести продуктивну інтелектуальну та творчу роботу. Саме це спонукало багатьох вигнанців шукати кращої долі в інших країнах. У середині 1920-х рр. найбільшим центром російської еміграції стала французька столиця. Восени 1925 р. у Парижі був створений і розпочав свою діяльність Свято-Сергіївський богословський інститут, який діє і понині. Тоді ж у Парижі був започаткований часопис "Вестник русского студенческого христианского движения" (з 1974 р. – "Вестник русского христианского движения"), першим редактором якого став Микола Зернов.

Відкриття цього науково-просвітницького та культурно-релігійного закладу відбулося за активної участі "Російського студентського християнського руху". Найвидатніші діячі його белградського осередку пов'язали своє життя з долею інституту. Наприклад, всі названі особи: Керн (Кіпріян), Зернов, [Афанасьєв](#), Зеньковський, Безобразов (Касіян) і

Спаський викладали в цьому закладі та займали в ньому різні адміністративні посади. Всі вони, за винятком Зернова, закінчили свій земний шлях у Парижі та були поховані на місцевому російському цвинтарі в Сент-Женев'єв-де-Буа [3].

Про життя Феодосія Спаського у Франції знаємо небагато. Переїхавши до Парижа, він став одним із перших слухачів Свято-Сергіївського богословського інституту, який закінчив у 1928 р. Згодом працював тут бібліотекарем, потім викладав сектознавство, історію розколу, латинську та грецьку мови, літургію та Святе Письмо Нового Заповіту. З 1943 р. був скарбником інституту, що свідчить про високу довіру до нього. Крім того, Феодосій Георгійович служив псаломщиком у православної Свято-Введенській церкві в Парижі та керував місцевим чоловічим хором. Його культурно-релігійна та науково-просвітницька подвижницька робота тривала до смерті 6 квітня 1979 р. [4].

Важливо відмітити, що діяльність Спаського у Франції в колі російської еміграції відбулася в тісному оточенні його земляків з України. Наприклад, дещо старший його ровесник Микола Афанасьєв був корінним одеситом і потрапив за кордон після поразки антирадянських збройних сил на півдні України, а Василь Зеньковський походив з Проскурова (нинішній Хмельницький), довгий час жив у Києві, де в 1918 р. був міністром віросповідань в уряді гетьмана Павла Скоропадського.

Відзначимо також, що до Франції переїхало багато відомих діячів Української революції, такі як Симон Петлюра, Нестор Махно, Володимир Винниченко, Олександр Шульгин та ін.

У родині вихідців з України народився майбутній прем'єр-міністр Франції у 1992–1993 рр. при президенті Франсуа Міттерані, активний учасник Руху Опору П'єр Береговуа, або Петро Адріянович Береговий (1925–1993).

Цікаво відмітити, що крім Спаського у Франції можна нарахувати кількох знаменитих його безпосередніх земляків з Ніжина. Так, родом з цього міста була відома російська балерина Ольга Хохлова (1891–1955), дружина Пабло Пікасо, та російський генерал Микола Скоблін (1894–1937 чи 1938). З Ніжином пов'язане й дитинство відомої російської поетеси Зінаїди Гіппіус (1869–1945), тіло якої також знайшло свій останній спокій на російському цвинтарі в Сент-Женев'єв-де-Буа, поряд із могилою її чоловіка Дмитра Мережковського [5].

Щоб краще зрозуміти обставини, що спонукали Спаського залишити батьківщину в 1920 р., слід звернутися до попереднього періоду його життя, який майже повністю пов'язаний з Ніжином. На щастя, в Ніжинському районному архіві збереглася особиста справа студента місцевого інституту Феодосія Спаського, яка дозволяє точніше встановити деякі віхи його дитинства та юності.

Як відомо, майже в усіх доволі стислих життєписах Феодосія Георгійовича подається інформація, що він народився 23 травня 1897 р. в Ніжині. Це повністю відповідає свідченням архівних документів [6]. Проте необхідно відмітити, що, зрозуміло, дата в них подана за старим стилем, тоді як більшість дат у сучасних біографіях Спаського наведені вже за новим. Тож правильніше буде позначити, що Феодосій народився 23 травня (4 червня) 1897 р. у родині "священника Свято-Миколаївської церкви м.Ніжина Георгія Івановича Спаського та законної дружини його Юлії Миколаївни" [7]. Через шість днів після народження хлопчик був охрещений. Як свідчить документ, "восприемниками были студент Нежинского историко-филологического института князя Безбородко Аркадий Иванович Спасский [дядько хлопчика – Є.Л.] и дворянка-девица Екатерина Ивановна Карпенко. Таинство крещения совершал священник Димитрий Стопановский с соборным причтом" [8].

Взагалі родина Спаських мала давнє священицьке коріння. Представники цього відомого роду відправляли Божу службу переважно на Чернігівщині. Батько Феодосія Георгій Іванович відзначався розумом і високоморальною поведінкою, був людиною відповідальною, працюючою, але при цьому доброю та привітною. Під час єврейських погромів, що мали місце в період революції, за спогадами очевидців, він особисто брав участь у порятунку євреїв від жорстоких розправ.

За мірками того часу батько зміг забезпечити сім'ї пристойний життєвий рівень. Згідно послужного списку, Георгій Іванович Спаський мав будинок і два флігеля в Ніжині. Хоча родина була немаленькою: в 1891 р. народилася донька Євгенія, а далі четверо синів: в 1894 р. – Георгій, в 1897 р. – Феодосій, в 1901 р. – Василь і нарешті в 1904 р. – Іван. До речі, останній став відомим істориком, видатним фахівцем у галузі нумізматики, довгий час працював головним хранителем відділу нумізматики в Ермітажі. Ніжинський краєзнавчий музей, над створенням якого він працював наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років нині носить ім'я Івана Георгійовича Спаського. А 1 жовтня 2010 р. на будинку Спаських у Ніжині було відкрито меморіальну табличку. Ця подія була приурочена до проведення Перших міжнародних Спаських читань, що відбулися в Ніжині за участі науковців і представників родини Спаських.

Всі діти Георгія Івановича та Юлії Миколаївни отримали гарну освіту. В родині була велика бібліотека. Природно, багато книг було з церковної історії та богослужбової практики, безумовно, батьківське виховання наклало великий відбиток на світогляд маленького Феодосія, або Досі, як його називали близькі. В 10-річному віці хлопчик поступив до Ніжинської гімназії, де навчався з серпня 1907 до квітня 1915 р. В атестаті зрілості Феодосія Спаського було відзначено його зразково поведінку, хоча навчальні успіхи були дещо скромнішими. З 12 оцінок в атестаті "відмінними" були лише 5, решта "добрі", крім математики, яка

була оцінена "задовільно". Відзначимо, що найкращі успіхи він мав з грецької мови, Закону Божого та історії, саме тих дисциплін, які в майбутньому визначать його фах [9].

Феодосій Спаський, студент Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька

23 червня (за старим стилем) 1915 р. датована заява 18-річного Феодосія про вступ до Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька на класичне відділення. Він був зарахований у якості своєкоштного студента. Зауважимо, що кілька представників роду Спаських закінчили саме цей вищий навчальний заклад. Так, у списках студентів Ніжинського інституту натрапляємо одночасно з Феодосієм на імена його двоюрідних братів Григорія та Олексія Васильовича Спаських.

На жаль, закінчення гімназії та вступ до інституту припали на тяжкі роки Першої світової війни. Як і інші ровесники, Феодосій був приписаний до військової дільниці. Хід війни заважав нормальному навчанню юнака в інституті. "Военное присутствие" обраховувало кожного потенційного новобранця, зважаючи на дефіцит підготовлених кадрів у військах. У 1916 р. Спаський тимчасово перериває свої студії і включається в допомогу армії. Юнак працює в харчово-перев'язочному загоні Південно-Західного фронту, що підпорядковується Всеросійському земському союзу допомоги воїнам, на посаді помічника завідувача транспорту [10]. Очевидно, саме тоді у хлопця зав'язалися знайомства в колі офіцерів, багато з яких, не сприйнявши більшовицької влади, вступають у боротьбу з нею та, зазнавши поразки, змушені будуть емігрувати.

Після початку революції 1917-го та припинення бойових дій на німецькому фронті Феодосій повертається до навчання. Проте коштів для цього тепер катастрофічного не вистачає. Постійні зміни влади в Україні також не сприяють розвитку освітньої галузі, дестабілізуючи суспільно-політичну та економічну ситуацію. Певний лад у системі вищої освіти відновлюється лише в часи гетьманату Скоропадського (квітень—грудень 1918 р.). Велика заслуга у цих позитивних змінах може бути віднесена на рахунок видатного історика Миколи Прокоповича Василенка, який був міністром просвіти в гетьманському уряді. Є свідчення, що крім українських університетів у Києві, Кам'янці-Подільському та Катеринославі тоді мав відкритися український університет у Ніжині на базі місцевого історико-філологічного інституту, але цей намір не здійснився через падіння гетьманського режиму.

Не маючи змоги сплачувати за навчання, 21-річний студент III курсу Феодосій Спаський у вересні 1918 р. пише заяву на ім'я директора інституту з проханням перевести його на казенний кошт, якщо його навчальні успіхи відповідають умовам переведення. Принагідно відзначимо, що 1918-й мав би бути четвертим роком студій Спаського у Ніжинському інституті, проте він згаяв рік на допомогівій службі в армії. До заяви була докладена виписка з оцінками студента з 12 дисциплін. Результати навчання в інституті приблизно подібні до гімназійних. Так, з 12 оцінок половина "відмінні", решта – "добрі", крім римської історії, з якої стоїть "задовільно". Знов-таки відзначимо успіхи молодого чоловіка з Закону Божого та церковнослов'янської мови. Ці результати дозволили Спаському потрапити до складу казеннокоштных студентів. На заяві стоїть резолюція олівцем "дать стипендию" [11]. Відзначимо, що саме в той час до освітніх програм уводяться курси української мови та літератури, а також історії України.

Однак завершити навчання в Ніжинському інституті та отримати диплом про вищу освіту Феодосію Спаському так і не судилося. Після падіння режиму Скоропадського в Україні у грудні 1918 р. на короткий час прийшла до влади Директорія. Проте вже 23 січня 1919 р. стрімким ударом Ніжин захопили більшовицькі загони Тарашанського полку під командою Василя Боженка, які вели наступ на Київ [13].

Громадянська війна майже повністю паралізувала освітній процес в Україні. Навчання в інституті кількаразово призупинялося, а саме велике приміщення закладу часто використовувалося не за призначенням, часто як військовий штаб чи полковий шпиталь. Радянська влада, декларуючи відділення церкви від держави, майже одразу повела наступ на релігію, яка трактувалася нею як "опіум для народу".

Знуцання над служителями культу, вірою та релігійними традиціями стали звичайною практикою того часу.

Що робив Феодосій Спаський у той час достеменно сказати важко, але у квітні 1919 р. він ще навчався на III курсі інституту, про що свідчить довідка видана йому 23 квітня того року [13]. Це останній документ в особовій справі студента Феодосія Спаського, більше свідчень про нього в ній немає.

Відомо, що з серпня до листопада 1919 р. в Ніжині панували денікінці. Вони проводили енергійну, часто насильницьку, мобілізацію до лав своєї Добровольчої армії. Поза сумнівом, був мобілізований до армії Денікіна і 22-річний Спаський, який уже мав певний досвід служби у допомогівих армійських частинах. Поразка білого руху в 1920 р. змусила молодого чоловіка назавжди залишити батьківщину та вирушити на чужину. На щастя, йому вдалося розкрити свій дослідницький і мистецький талант через кілька років у Парижі.

Як зазначалося вище, ніжинська громада вшанувала свого земляка відкриттям меморіальної таблички на будинку, де він народився та виріс. Ім'я Феодосія Георгійовича Спаського тут стоїть поруч з іменами інших гідних представників його видатної родини: батька Георгія Івановича, сестри Євгенії та брата Івана.

Література

1. Спасский Ф. Г. Русское литургическое творчество / Ф. Г. Спасский. – Париж, 1951. – 318 с.
2. Спасский Ф. Г. Русское литургическое творчество / Ф. Г. Спасский. – М. : Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2008. – 544 с.
3. <http://zarubezhje.narod.ru/org/stserge.htm>; <http://r-g-d.ru/S/sofronov.htm>
4. forum.vgd.ru/398/15665/10.htm?a
5. Луняк Євген. "Ніжинці" у Франції // Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. Вип 9 (12). – 2010. – С. 47–65.
6. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині – ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 1, 2, 5 зв.
7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 2.
8. Там само.
9. ВДАЧОН, ф. 1105, оп.1, спр. 2019, арк. 9.
10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп.1, спр. 2019, арк. 16.
11. ВДАЧОН, ф. 1105, оп.1, спр. 2019, арк. 20.
12. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1990. – С. 496.

13. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 19.

Г.М.Дудченко, Є.І.Коваленко

**Колгоспні ліси у відомчому конфлікті
Ніжинського головного лісництва та земельних органів
окупаційної влади (1941–1942 рр.)**

Одним із ключових завдань поставлених вищим німецьким керівництвом перед окупаційною адміністрацією України було налагодження ефективного використання ресурсного потенціалу окупованих земель. З одного боку, за рахунок українських земель німецька армія повинна була забезпечуватись провіантом, щоб не перевантажувати аграрного сектору німецької економіки. З іншого – потрібно було враховувати проблеми розтягнутості комунікацій та недосконалості радянської транспортної мережі. Тому чим ближчим до лінії фронту був регіон, тим більше зростала його ресурсна значущість.

З точки зору ресурсних можливостей, Чернігівщина стала для німців не лише продовольчою базою, але і джерелом деревини. На важливості для Німеччини лісового господарства та деревообробної промисловості окупованих регіонів наголошувалось в особливому додатку до Генерального плану "Ост" [1]. Таким чином, одним із пріоритетів окупаційної влади регіону стала організація ефективної роботи лісового господарства.

Ключовими структурами, що мали виконувати дане завдання стали лісництва. На території Чернігівського Полісся було створено кілька десятків лісництв. В організаційному плані вони підпорядковувались Головним лісництвам, які, в свою чергу, управлялись Чернігівською обласною дирекцією лісів (з 1942 р. Німецька Чернігівська дирекція лісів) [2].

У склад Головного Ніжинського лісництва увійшло 9 лісництв, які об'єднували лісові масиви чотирьох районів. На території Ніжинського району було створено Ніжинське та Веркіївське лісництва, в Носівському районі – Мринське, Носівське та Козарське, в Ново-Басанському – Новоселицьке, в Бобровицькому – Кобижське, Колежинське та Старо-Басанське. Перераховані лісництва взяли під свій контроль всі ліси, які до окупації перебували у віданні відповідних радянських лісових структур. Але до війни частина лісних масивів перебували у підпорядкуванні колгоспів. Саме ці землі і стали предметом відомчого конфлікту в 1941–42 р., який ми більш детально розглянемо в даній статті.

На початку листопада 1941 р. керівництвом Особливої лісової групи німецького командування було прийнято рішення про підпорядкування Дирекції Київського управління лісами всіх без винятку лісових ділянок рейхскомісаріату Україна та прифронтової зони, включаючи колгоспні та ті, які з тих чи інших причин до складу довоєнних лісництв не входили. Підставою для такого рішення стало намагання поставити під жорсткий контроль використання лісових ресурсів в окупованій зоні. Зокрема, на Ніжинщині потрібно було припинити безконтрольне користування колгоспних лісів населенням та самовільні вирубки угорських військових частин [3].

10 листопада відповідний наказ був розісланий усім Головним лісництвом окупованої зони [4] Передбачалося проінвентаризувати колгоспні ліси, скласти відповідні акти і передати їх разом з усім майном, ренаментом і охоронним персоналом державним лісництвом. Операцію потрібно було завершити до 1 грудня 1941 р. Але, незважаючи на цей наказ, процес приєднання колгоспних лісів затягнувся на тривалий термін і виявився неоднозначним за результатами.

Перешкодами стали як незадоволення і пасивний супротив населення та адміністрації колгоспів (громадських господарств), так і протидія земельних органів окупаційної влади. Проти приєднання колгоспних лісів виступало Чернігівське обласне земельне управління, керівництво якого 30 листопада 1941 р. повідомило Ніжинське райземуправління, що всі колишні ліси колгоспів повинні залишитися в користуванні відповідних сільських громад (наказ №12). Тут же було наголошено на відповідальності громад за охорону лісів, визначено порядок користування ними та господарювання на них [5] (Див. додаток документ №1).

Керуючись цим наказом, старости колгоспів відмовлялись передавати колгоспні ліси лісникам Ніжинського головного лісництва. Відтак головний лісничий Белінський змушений був рекомендувати Київській дирекції узгодити питання передачі колгоспних лісів з Чернігівським обласним земельним управлінням [6]. Після узгодження 8 грудня 1941 р. облземуправою було розіслано в районні земуправи розпорядження не чинити супротив лісництвам.

Процес передачі лісів у грудні 1941 – січні 1942 рр. проходив повільно. Порядок його здійснення був уніфікований. Представники лісництва (об'їзчик і лісник обходу) оглядали лісові ділянки того чи іншого громадського господарства, пломбували пеньки саморубів і в присутності представника адміністрації складали акт передачі, в якому вказувалась назва ділянки, її загальна площа, розташування, породи, вік та стан лісових насаджень, за наявності додавалася схема ділянки.

В ніжинській філії Чернігівського державного обласного архіву зберігається кілька десятків актів цього періоду. Зокрема, Мринським лісництвом на кінець грудня 1941 р. було прийнято 20 контурів загальною кількістю в 370 га землі. З них лише 70% було безпосередньо засаджено лісом (259 га). Розмір прийнятих ділянок змінювався від 15 до 81 га і всередньому складав 37 га. Причому площа сіножатей та орних земель серед прийнятих ділянок складала 11% (38 та 4 га) [7].

Численні скарги з місць підштовхнули Чернігівську обласну земуправу в черговий раз переглянути своє ставлення до передачі лісів. 8 січня 1942 р. було видано наказ №76, за яким райземуправи повинні були передавати лісництвам лише великі ділянки лісу, які межували із державними лісовими масивами [8].

Таке обмеження не викликало серйозних протестів з боку адміністрації Ніжинського головного лісництва. Перепідпорядкування колишніх колгоспних лісів, як виявилось, мало низку суто технічних проблем. Невеликі лісові угіддя, розташовані на значній відстані одне від одного і відірвані від основного лісового масиву, було вкрай не зручно охороняти. Штатні об'їздки робити це не встигали, а розширювати штат охорони було економічно не вигідно. Ще більші складності виникали з господарюванням на таких ділянках.

Але наказ облземуправи оперативної виконало тільки Ніжинське райземуправління, яке із загальної площі колгоспних лісів погодилося передати державному лісництву 192,4 га землі (урочище Богомазовщина) і відмовило в передачі інших лісових угідь [9]. Інші райземуправи продовжували зволікати, а сільські громади на місцях – чинити опір. Відмова сільських управ передати ліси почала мотивуватися тим, що в лісову площу, на яку претендували лісництва було зараховано чималі площі чагарників із орною землею, яка в січні вже була засіяна озиминою (с.Лихачівка, Мринське лісництво) [10]. Відтак більша частина колгоспних лісів, здебільшого засіяних молодняком, змішаних із сінокісними та орними ділянками залишалися за сільськими громадами [11].

Скориставшись адміністративною неузгодженістю питання, селяни в окремих селах на початку 1942 р. починають самостійно знищувати колгоспні ліси, щоб не передавати землі до складу Ніжинського головного лісництва. Зокрема, Лихачівська сільська управа, піднявши клопотання перед старостою Носівської райуправи з метою затягнути час, почала викорчувати ліси і перетворювати їх в орну землю. Це тривало незважаючи на неодноразові попередження лісничого Мринського лісництва [12]. Подібна ситуація спостерігається весною 1942 р. і в с.Держанівка Носівського району, де знищення дубово-ясеневого насадження II класу було здійснено на площі 4,5 га колгоспного лісу [13].

Станом на 4 березня 1942 р., незважаючи на відповідні директиви, Чернігівська обласна дирекція лісів не мала відомостей про стан передачі колгоспних лісів у Ніжинському головному лісництві [14]. На Ніжинщині цей процес взагалі припинився. За особистим клопотанням шефа, сільськогосподарської інспекції Петерса, навіть урочище Богомазівщина повинно було бути повернутим райземуправі. [15] Такий стан був пов'язаний з рішенням німецького командування залишити ліси колишніх колгоспів за відповідними земельними громадами [15].

Але, незважаючи на це рішення, Чернігівська обласна дирекція лісів продовжувала вимагати від головних лісництв завершення прийому колгоспних лісів. Постановою від 25 березня 1942 р. цей процес чітко унормовувався. До державних лісництв повинні були перейти:

1. Всі лісові ділянки будь-якої площі, що межували з лісовими масивами державних лісництв.

2. Всі лісові ділянки більше 20 га для степової смуги (Головні лісництва – Прилуцьке, Борзнянське, Ніжинське) та 50 га для лісової смуги (всі інші головні лісництва).

3. Лісові ділянки менші 20 га для пристепової смуги та 50 га для лісової смуги, якщо вони розташовані групами загальною площею 200 га в першому випадку та 250 га в другому.

Лісові насадження, що не входили до перерахованих трьох категорій мали залишитись у користуванні сільських громад (для випасу худоби, в меліоративних цілях, у сільськогосподарських цілях). Так само і сільськогосподарські угіддя, зокрема орні землі, що їх було прийнято лісництвами до березня 1942 р. разом із лісовими ділянками Дирекція залишила в користуванні общин до видання відповідних законоположень. У розпорядженні земельних органів було залишено і лісомеліоративні розсадники. Технічне керівництво лісомеліоративними роботами покладалось на райземуправи, а самі роботи і надалі мали проводитися силами та коштом общин.

На всі лісові ділянки, які були прийняті до лісництв і не відповідали визначеним умовам, потрібно було скласти схематичні карти для розв'язання питання про їх належність у подальшому [16]. Навесні 1942 р. передача лісів поживилась. На 15 квітня 1942 р. Ніжинською, Вертіївською, Козарською, Мринською земуправами було передано Ніжинському головному лісництву 88 контурів лісових ділянок загальною площею 2595 га [17].

Лісництва НГЛ	Контури	Площа (га)
Кобижське л-во	5	152

Коляжинське л-во	21	346
Мринське л-во	20	370
Носівське л-во	11	494
Новоселицьке л-во	25	1000
Старо-Басанське л-во	6	233

На 14 травня 1942 р. більшість колгоспних лісів Чернігівщини, що відповідали встановлених інструкцією нормам, були прийняті до складу державного лісового фонду [18]. Виключенням став Ніжинський район, земуправа якого, єдина на всю Чернігівщину, не передала колгоспні лісові ділянки Ніжинському та Вертіївському лісництвам, мотивуючи відмову розпорядженням німецького командування, за яким колгоспні ліси повинні були залишитись за земельними громадами "до остаточної ліквідації громадських господарств і розподілу землі трудящих...". Після тривалої переписки лісникам вказаних лісництв було наказано негайно з'явитися до Ніжинської земуправи і взяти виписки про лісові ділянки, які мали перейти до державного лісфонду, провести прийомку і терміново скласти карту лісництв з новоприєднаними ділянками [19].

Але виконано зазначене розпорядження так і не було, оскільки вже в червні 1942 р. до Чернігівської дирекції лісів нарешті дійшов наказ німецького командування про колгоспні ліси, на який так часто посилались ніжинські чиновники. 22 червня 1942 р. Чернігівська обласна дирекція лісів видала новий наказ №2-а, яким було здійснено роз'яснення щодо колишніх колгоспних земель.

Всі приєднані до лісництв колгоспні та радгоспні ліси потрібно було повернути земельним громадам. Виключення складали лісові ділянки площею понад 500 га. Питання про повернення цих ділянок переносилось на майбутнє.

Для лісових ділянок площею понад 300 га розмір користування затверджувався Дирекцією лісів. Дирекція лісів через Головне лісництво також мала право затверджувати лісову охорону, яку призначало земельне управління.

Загальний контроль за веденням правильного лісового господарства в межах колгоспних лісів зберігався за місцевими лісництвами.

Вся лісопродукція, що була заготовлена лісництвом у колишніх колгоспних лісах залишалася в розпорядженні Лісництва і реалізувалася останнім переважно для потреб сільського господарства в рахунок фондів, які виділялися в розпорядження Обласного земельного управління; вирубування лісу в зазначених лісах слід було негайно припинити.

Вся продукція із засівів, яку зроблено було Лісництвами восени 1941 р. та навесні 1942 р. у колишніх колгоспних та радгоспних лісах для власного транспорту та для службовців (службові наділи) залишається в повному розпорядженні лісництва [20].

Після цього розпорядження розпочався зворотній процес – передачі колгоспних лісів від лісництв – земельним громадам. Термін передачі було встановлено до 1 серпня 1942 р. На скільки оперативно він проходив в архівних фондах немає відомостей. Збереглися дані лише по двом лісництвам. Зокрема, Новоселицьким лісництвом було повернуто 665, 2 га колгоспних лісів [17], Коляжинським – 345,6 га [21].

Таким чином, колгоспні ліси та їх підпорядкування стали предметом тривалого відомчого конфлікту 1941–1942 рр. Цей конфлікт мав кілька рівнів. На місцевому рівні протистояння відбувалося між лісництвами, які прагнули розширити свою територію за рахунок нових земель та земельними громадами (колгоспами), які прагнули зберегти свої лісові ділянки для власних потреб. На середньому рівні – між адміністрацією Головного лісництва та земельними управами районів за досконале виконання розпоряджень керівництва. На вищому між Чернігівською дирекцією лісів та Обласною земельною управою за владні повноваження та пріоритет в управлінській ієрархії. Очевидно, конфлікт мав і найвищий рівень, оскільки був започаткований неузгодженістю дій самого німецького командування. В даному випадку зазначена неузгодженість зіграла на користь інтересів місцевих громад, які змогли захистити своє право на користування лісовими ділянками.

Література

1. "Зеленая папка" Геринга // Ратоборец. Военно-исторический журнал. – 1991. – № 5.
2. Дудченко Г. Ніжинське головне лісництво в 1941–1943 рр.: функції та організаційна структура / Г. Дудченко, Є. Коваленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
Вип. 35 : Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – 2007. – С. 187–193.
3. Відділ Чернігівського Обласного Державного Архіву в м.Ніжині (ВДАЧО), ф.р. 4370, он. 2, спр. 137, арк. 25.
4. ВДАЧО, ф. р. 4370, оп. 2, спр. 137, арк. 22.
5. Там само, арк. 29.
6. Там само, арк. 27.
7. Там само, арк. 91.
8. Там само, арк. 21.
9. Там само, арк. 32.
10. Там само, арк. 30.
11. Там само, арк. 34.

12. Там само, арк. 107.
13. Там само, арк. 112.
14. Там само, арк. 113.
15. Там само, арк. 114–115.
16. Там само, арк. 117.
17. Там само, арк. 126.
18. Там само, арк. 104.
19. Там само, арк. 105.
20. Там само, арк. 134.
21. Там само, арк. 131–132.

Додаток №1

Чернігівське обл.
Земельне управління
30.XI-1941 р.
№12

До Ніжинського райземуправління

Всі бувші колгоспні ліси залишаються в користуванні відповідних сільських громад, що одночасно несуть відповідальність за господарювання на них.

Для здійснення сільськими громадами господарчих заходів у зазначених лісах Райземуправлінням потрібно провести такі заходи:

1. Зобов'язати сільських старост тих громад, що мають ліси, негайно виділити уповноважених, які відповідають за фактичне виконання господарських заходів у лісах громади – як по лісорубкам, так і по лісопосадкам, а також виділити потрібну кількість лісоохоронників – лісові сторожі. В разі незначної площі лісу, уповноважений може виконувати й обов'язки лісоохорони. Як уповноважений, так і лісоохорона повинні бути платні.

2. Будь-яка рубка лісу повинна проводитись за затвердженими планами лісового господарства. Якщо такого плану громада не має, то уповноважений повинен скласти за допомогою фахівців держлісництва тимчасовий план рубок та лісопосадок, що затверджує головний лісничий та Райзему правління. Уповноважений та лісова охорона являються відповідальними за порушення правил проведення лісового господарства.

3. Враховуючи гостру потребу населення в паливі та лісоматеріалах, потрібно простежити, щоб у найкоротший термін було визначено уповноваженими та фахівцями лісництва – місця та розмір рубки лісу. В першу чергу, слід зобов'язати уповноважених провести очистку лісоучастків від захлапленості і лише після цього проводити рубку нових лісосік.

4. Відпуск лісопродукції – дров і ділової деревини – проводиться платно з тим, щоб за рахунок прибутків від реалізації деревини мати можливість як утримувати лісоохорону, так і проводити лісопосадки.

5. Райземуправлінню слід простежити, аби деревину відпускалось в першу чергу погорілим та для господарських потреб – шкіл та лікарень.

Особливу увагу потрібно звернути на експлуатацію лозняків – зокрема, що по річках, які експлуатувались для заготівлі лозового дубця для промислового лозоплетіння не припускаючи використання цінних лозників на паливо.

Якщо в районі були промислові лісоартілі, Вам необхідно взяти заходів через відповідні організації до відновлення їх роботи. – Споживкоопер.

До одержання уточнених даних про ліси сільських громад, просимо надіслати орієнтовні відомості про лісові угіддя по окремих сіль громадах та схематичні карти їх розташування.

Начальник облземуправління

Лісовод

З оригіналом згідно: (підпис)

Пашін

Богуславський

На документі печатка Ніжинського повітового земельного управління.

ВЧОДАН, ф. р. 4370, оп. 2, спр. 3, арк. 29.

Додаток №2

Акт

1942 року травня 3-го дня с.Козари

Ми, що нижче підписані: Лісничий Козарського лісництва 1 Ніжинського Головного Лісництва Дегас Дмитро Олексійович та староста Набережного Громадського господарства Сільуправи Крокос Нестор Яковлевич склали цього акта в тому, що на підставі розпорядження Носівського районного земельного відділу перший прийняв, а другий здав лісові угіддя, що межують з Держлісфондом і раніше були в користуванні земгромади, а саме:

1. Урочище "Лісничі нори" загальною площею 96,48 га і в числі площі вкритої лісом 53,91 га та вирубок минулих років що потребують посадки лісу 42, 57 га.

2. Урочище "Криниця" загальною площею 58,48 га.

3. Урочище "Торговиця" площею 7,74 га. Всього прийнято ладу Держлісфонду сто шістьдесят два і сімдесят сотих (162,70) га.

4. Вище зазначені частки лісу були пошкоджені військовими діями і свавільним порубом.

5. План лісових участків, що приймаються до Держлісфонду до акту подається.

6. Акт складено в 2-х примірниках.

Здав: Староста Набережного громадського господарства (підпис)

Прийняв: Лісничий Козарського Лісництва (підпис)

ВЧОДАН, ф. Р-4370, оп. 2, спр. 3, арк. 93.

Додаток №3

15/V 42 г. Лесничему Носовского Л-ва

Ознакомившись с колхозными лесами до сих пор Вами не принятыми возле ур. Клепали. Нахожу нужным произвести немедленную их приемку на основании последней инструкции о приемке бывших колхозных лесов. Молодняки оставляются совершенно без присмотра. Могу быть совсем уничтожены, в то время, как охрана их и уход даст ценное насаждения. На принятую площадь если они не меньше 250 га поставит временно лесника о утверждении которого буду хлопотать перед главным лесничим.

Инженер л/г

(підпис)

ВЧОДАН, ф. Р-4370, оп. 2, спр. 3, арк. 34.

Додаток №4

20/V 42 р. Старості Носівської Райуправи

2-3

На основі докладної записки лісничого Мринського і лісництва та рапорта лісника доводимо до Вашого відому про знищення дубово-ясеневого насадження II-го класу віку на площі 4,5 га колгоспного лісу с Держанівки Носівського району. Це урочище під назвою "Жилин гай" Старостою села Держанівка було залишене без охорони і належного контролю, внаслідок чого знищено на 100 крб населенням села.

Ніжинське Головне Лісництво на основі цього Вас просить:

1. Прийняти міри щодо збереження колгоспних лісів, непереданих Лісництву з тієї чи іншої причини.

2. Притягнути до відповідальності Старосту с.Держанівка та винних в знищенні урочища "Жилин гай".

3. Дати вказівки старостам Сільуправ і громадських дворів, у яких ще залишилися колгоспні участки, впорядкувати ці ліса, поставити відповідну, припинити самовільні порубки.

4. В лісах небезпечних у протипожежному відношенні суміжних з держлісами – негайно перевести протипожежні заходи провести насадження в санітарний стан.

5. Покласти персональну відповідальність за колгоспні ліси, які залишилися непереданими до Старост Сільуправ.

Головний лісничий
Ніжинського головного лісництва
ВЧОДАН, ф. р. 4370, оп. 2, спр. 3, арк. 112.

Белінський

Додаток №5

Чернігівська
обласна дирекція
лісів
5 березня 1942 р.

До Ніжинського Головного лісництва

Під час проведення приймання до лісництв лісових участків був колгосп. лісів тимчасово користуватися таким:

1. Лісові участки, разом лісова та нелісова площа, що входили до лісового фонду, приймаються в головні лісництва:

а) всі лісові участки при всякій їх площі в разі ці участки межують з лісоучастками держлісництв;

б) всі лісові участки більш за 20 га для степової смуги, лісництва – Прилуцьке, Борзенське, Ніжинське та (50 га для лісової смуги), всі інші головні лісництва хоч би і розташовані серед земель общин;

в) лісові участки менші за 20 га для пристепової смуги та 50 га для лісової смуги, коли вони розташовані групами з загальною площею 100 в першому випадкові та 250 га в другому.

2. Не приймаються до лісництв:

а) лісові участки менш за 20 га для степової смуги та 50 га для лісової смуги, в разі вони не межують з лісовими участками лісництв та не утворюють груп;

б) лісоучастки, що не межують з площами головлісництв, розташовані близько селищ, використовуються для випаса худоби і до того ж потравлені худобою;

в) не приймаються до лісництв лісові участки, що штучно утворені земгромадами за свій рахунок у порядкові лісомеліоральних посадок на пісках, але коли ці участки не містяться в межах лісовчатків лісництв;

г) сільськогосподарчі угіддя, що розташовані серед лісів, але не включені в лісовий фонд.

3. Сільськогосподарчі угіддя, зокрема орні землі, що їх прийнято лісництвами разом з лісовими участками та що входили або входять до посівного плану, залишаються в користуванні общин аж видання відповідних законоположень.

4. На всі лісові частки прийняті до лісництв всупереч цим розпорядженням лісництва повинні скласти схематичні карти лісів нанесенням бувших колгоспних лісовчастків у тому числі і зазначених у цьому пункті лісовчастків, для розв'язання питання про їх належні.

5. Побочні користування в прийнятих лісовчастках дозволяються в загальному порядку, вийнятки з цього дозволяються Дирекцією.

6. Лісомеліоративні розсадники повинні залишатися в розпорядженні Земельних органів, що і надалі здійснюють технічне керівництво лісомеліоративними роботами на землях обцин, оскільки ці роботи й надалі проводитимуться силами та коштами обцин.

Чернігівська обласна дирекція лісів
Верно: Секретарь
ВЧОДАН, ф. р. 4370, оп. 2, спр. 3.

(підпис)

(підпис)

Н.Д.Авраменко, А.П.Дерев'янку

Феня Мотильова – жінка, вчителька, підпільниця

*"Багато славних ділами синів нашої України полягли в боях.
Багато зробили вони, багато ворогів знищили,
поки не вистріляли всі призначені їм у житті патрони.
Уклонімося їх батькам і матерям,
і напишімо їх імена на пам'ять поколінням"*
О.Довженко

До 60-річчя визволення України від фашистських загарбників кафедра українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка опублікувала матеріали науково-методичного семінару "Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції". До збірника увійшли доповіді та повідомлення викладачів кафедри про події Великої Вітчизняної війни в Україні, в тому числі й на Чернігівщині.

Одна з таких доповідей – "Освітняни у роки Великої Вітчизняної війни" доцента О.Ф.Редько – розповідає про внесок вчителів Чернігівщини у перемогу над ворогом. "Тільки на території Чернігівщини більше 50 освітян стали керівниками антифашистської боротьби в тилу ворога. Варто звернути увагу, що серед них було немало жінок" [1]. Автор наводить багато прикладів мужності та героїзму вчителів, що не скорилися загарбникам. Зокрема, у доповіді є й такі слова: "Здібним організатором партизанського підпілля проявила себе Феня Мотильова,

старша піонервожата, а потім вчителька середньої школи. До організації ввійшли 8 вчителів, 15 учнів і випускників місцевої школи. Підпільники зв'язалися із секретарем Носівського РК М.І.Стратілатом, а через нього і з ніжинським підпіллям, яке очолював Я.П.Батюк" [1]. Автор не назвала, в якому населеному пункті діяла ця організація, учні та вчителі якої школи були її учасниками. Мова йде про вчительку Лосинівської середньої школи, керівника підпільної комсомольсько-молодіжної групи, розвідницю Мотильову Феню Михайлівну.

В Лосинівській ЗОШ I–III ст. упродовж декількох років існує пошукова група, яка вивчає цю сторінку історії рідного селища. В 2009 р., беручи участь у Всеукраїнській історико-краєзнавчій акції "Шляхами подвигу і слави", учні разом з учителями зібрали багато документальних матеріалів – фотографії, щоденники, записали спогади колишньої підпільниці Скрипки Галини Петрівни (Галі Пузін). [2] Робота лосинівських школярів стала переможцем обласного конкурсу, і це надихнуло їх на продовження пошуку.

Феня Мотильова родом із села Жоравки на Київщині. В Лосинівку потрапила разом із чоловіком Михайлом. Працювала піонервожатою, вчителем, заочно навчалася. Феню Мотильову любили діти, поважали колеги, шанували односельці. Її добре пам'ятають піонери і комсомольці довоєнних років. "Хто перший заспіває пісню? Вона! Хто збирає біля себе вихованців і розповідає про героїв прочитаних книг? Вона!", – так згадувала про Феню Михайлівну колишня вчителька школи С.М.Перепьолкіна [3]. Тому й не дивно, що саме вона очолила підпільну організацію в Лосинівці. Такі, як Феня Мотильова, завжди ідуть попереду.

До складу підпільної організації ввійшли студентка Ніжинського педінституту Катя Костюченко, старшокласники Галя Пузін, Андрій Зубок, Микола Кошарний, Олексій Муляренко, Андрій Гавриш, вчителька, секретар комсомольської організації школи Марія Тетіна, Пилип Гавриш, який тільки-но втік з полону, Федора Гомон, її дочка Марія Постол. Через деякий час організація вже нараховувала до 30 осіб – у її складі були вчителі, учні, робітники, колгоспники.

Учасники Лосинівського підпілля викрадали чисті бланки німецьких паспортів, діставали ліки, продукти, одяг, збирали зброю, та навіть викрадали коней – і все це відправляли у Луствівку до Павла Федотовича Потильчака, а звідти – у ліс до партизанів. Упродовж 1942 р. вони постійно розповсюджували серед населення повідомлення Радінформбюро, підбирали людей для роботи в підпіллі та для відправки в ліс до партизанів, збирали відомості про кількість і місцерозташування німців та поліцаїв, попереджали людей про можливі арешти. У серпні 1942 р.

було організовано втечу 15 військовополонених з крохмального заводу с.Пелюхівки Прилуцького району і переправлено до партизанів. Підпільна організація налагодила зв'язок з партизанським загonom "За Батьківщину" та Ніжинською підпільною організацією Якова Батюка.

У липні 1943 р. разом з партизаном Миколою Овчаренком Могильова відправилася у Яготин для організації втечі військовополонених. У Яготині жили батьки, брати Фені Михайлівни, вона мала зв'язки з місцевими підпільниками. Але біля села Сергіївна Яблунівського району (нині Прилуцький район) партизанів затримали німці та поліцаї. Овчаренко загинув, а Могильову було заарештовано.

У своїх спогадах колишня підпільниця Катерина Павлівна Унтілова (Катя Костюченко) згадує, як наприкінці 1943 р. удвох із сестрою Фені Михайлівни Олександрю побувала в селі Сергіївка, куди німці привезли заарештовану і вчинили перший допит. Жінки-очевидці розповіли, що все населення зігнало в центр села, Могильову поставили на підвищення – щоб усі бачили – і влаштували привселюдний допит. Німці хотіли дізнатися, хто вона така й куди направлялася, яке завдання повинна виконати. Партизанка відповідала, що вона донька Радянської Батьківщини, а її рідні – всі люди, які ненавидять ворогів і знищують їх. Її били, аж доки не заголосили всі присутні на допиті жінки [4].

Із Сергіївки жінку доправили до Прилуцької в'язниці, а потім – до Ніжинської. Там уже знаходилися батюківці. А далі були допити, катування.

Зі спогадів колишніх підпільників відомо, що партизанське з'єднання "За Батьківщину" готувало операцію по звільненню батюківців, коли їх, ймовірно, мали перевозити до Чернігова [4].

Але незадовго до визволення Ніжина у вересні 1943 р. фашисти розстріляли всю групу ніжинських підпільників на чолі з Яковом Батюком. Серед них була і Феня Могильова.

Цікавим є той факт, що у різних публікаціях ім'я Мотильової звучить по-різному. В акті розкопки могили батюківців вона згадується під ім'ям Ксеня Андріївна [5]. Професор П.Пиріг називає її Марфою Мотильовою [6]. Письменник В.Леус, автор серії публікацій про лосинівське підпілля, називає її Фросиною Мотильовою [7].

В оперативному зведенні Верховного Головнокомандування Збройних сил СРСР від 17 вересня 1943 року говорилося, що на Київському напрямі наші війська, продовжуючи розвивати наступ, зайняли понад 130 населених пунктів, у тому числі районний центр Чернігівської області Лосинівку, яку звільнено 15 вересня 1943 року [6]. Цю мить всі вони – і батюківці, і лосинівські підпільники, і всі герої-месники – наближали як могли, їх внесок у перемогу був вагомим ще й тому, що

на окупованій ворогом території вони доносили до людей слово правди, не давали поселитися в їхніх душах зневіри та песимізму, показували приклад стійкості та мужності. Люди завжди прагнуть на когось рівнятися, брати з когось приклад. Тож нехай це будуть справжні герої, які своїми вчинками, життям та навіть смертю довели своє право бути завжди попереду.

Література

1. Редько О. Ф. Освітяни у роки Великої Вітчизняної війни. Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції / О. Ф. Редько. – Чернігів, 2004. – С. 88.
2. Спогади Г.П.Скрипки. Архів пошукової групи Лосинівської ЗОШ І–ІІІ ст.
3. Спогади жителів с. Лосинівки. Архів пошукової групи Лосинівської ЗОШ І–ІІІ ст.
4. Щоденники зі спогадами К.П.Унтілової. Із сімейного архіву Савенко Л.М. (сmt. Лосинівка).
5. Матеріали о Якове Петровиче Батюке. Ніжинський краєзнавчий музей. Науковий архів. – С. 106.
6. Пиріг П. Партизанський рух на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції / П. Пиріг. – Чернігів, 2004. – С. 77.
7. Леус В. М. Це було під Лосинівкою / В. М. Леус. – Чернігів : Видавництво "Деснянська правда" від 15 серпня 1984 р.
8. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію Чернігівської області 1941–1943 рр. – Чернігів : Видавництво "Деснянська правда", 1947. – С. 126.

ЗМІСТ

Передмова	3
Москаленко О.Ю. Історична топографія Ніжина (кінець X – поч. XVIII ст.).....	4
Москаленко О.Ю. Еволюція млинарського промислу на Ніжинщині (XVIII–XIX ст.).....	14
Страшко Є.М. Георгій Кониський: історико-культурний дискурс.....	24
Кудрявцева А.В., Романюк І.В. Зміни адміністративно-територіального статусу Ніжинщини у складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.).....	31
Ростовська О.В. Історія Магдебурзького права в Ніжині.....	36
Ростовська О.В., Желєзко Р.М. Гетьман І.Мазепа та Ніжинський козацький полк.....	43
Ростовська О.В. Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в XIX столітті.....	58
Крупенко О.В. Особливості економічного розвитку Ніжинського повіту в другій половині XIX ст.....	66
Страшко Є.М. До історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.).....	73
Потапенко М.В. "Живі заздять мертвим". До історії єврейського погрому в Ніжині у 1919 р.....	80
Луняк Є.М. Феодосій Спаський: ніжинський період біографії.....	90
Дудченко Г.М., Коваленко Є.І. Колгоспні ліси у відомчому конфлікті Ніжинського головного лісництва та земельних органів окупаційної влади (1941–1942 рр.).....	97
Авраменко Н.Д., Дерев'янка Л.П. Феня Мотильова – жінка, вчителька, підпільниця.....	107

Навчальне видання

НІЖИН І НІЖИНЩИНА:
ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР ПРОВІНЦІЇ

Збірник статей

Випуск 1

Технічний редактор – Сливко В. П.
Верстка та макетування – Борщ О. В.
Літературний редактор – Конівненко А. М.
Коректор – Конівненко А. М.
Дизайн обкладинки – Косяк В. М.

Підписано до друку ____ .01.11 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 6,6

Папір офсетний
Тираж 55 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2137 від 29.03.05 р.

(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru